

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

25

BAHAR 2008

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

- Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD), **hakemli** bir dergi olup, yılda iki defa (Bahar/Güz) yayınlanır.
- Dergide telif, tercüme, makale, araştırma notu, tebliğ ve konferans metinleri, kongre, sempozyum, panel vb. tanıtımları, kitap, tez değerlendirmeleri, literatür incelemeleri, sadeleştirmeler, bilimsel röportajlar, çağdaş ve geçmiş ilim adamlarıyla ilgili tanıtımlar vb. yazılar yayımlanır.
- SÜİFD, tüm araştırmacılara açıktır. Bilimsel ölçütlere ve yayın ilkelerine uygun her çalışma dergide yayımlanabilir.
- Yayımlanacak yazılar 12 punto Times 1,5 satır aralığı standardında (resim, şekil, harita vb. ekler dahil) 30 sayfa (A4) geçmemelidir. Bir yazının aynı sayıda toplam sayfa sayısı 30'u geçmeyecek şekilde en fazla 2 makalesi yayımlanabilir. Hakemli çalışmaların dışındaki (tanıtımlar, bilimsel röportajlar, biyografiler vb.) buna dahil değildir.
- Makalelerin 100–150 kelime arası özeti ve bu özeti iki dilde (Arapça ve bir Batı dilinde) çevirisi; yabancı dilde yazılan makalelerin ise Türkçe ile Arapça çevirisi verilir. Arapça bir makalenin Türkçe ve herhangi bir Batı dilinde özeti verilmelidir. Makale başlığının ise İngilizce çevirisi yapılır. Makalelerin sonuna mutlaka Kaynakça eklenmelidir.
- Yazılar (tercümeler orijinal metinleriyle birlikte) üç nüsha halinde editöre teslim edilir. Bunlardan ikisinde yazarın tanıtıcı isim ve akademik unvan yer almaz.
- Makaleler en az iki hakemin incelemesinden geçtikten sonra yayımlanır.
- Yazıların bilimsel, hukukî ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.
- Her sayının hakemleri o sayıda belirtilir.
- Dergide yayınlanan tüm makalelere fakültemizin web sitesinden ulaşabilirsiniz.

S.Ü. İlahiyat Fakültesi Adına Sahibi
Prof. Dr. Ahmet Önkal

Editör

Prof. Dr. Mehmet Bayyigit

Yayın Yürütme Kurulu

Prof. Dr. A.Turan Yüksel,
Prof. Dr. Ahmet Yaman,
Doç. Dr. M. Bahaüddin Varol,
Doç. Dr. Ahmet Çaycı,
Doç. Dr. Abdülkerim Bahadır,
Doç. Dr. Seyit Bahçivan,
Arş. Gör. Dr. Huriye Martı,
Arş. Gör. Dr. Muhiddin Okumuşlar,
Arş. Gör. Dr. Fikret Karapınar,
Arş. Gör. Dr. Lütfi Cengiz,
Arş. Gör. Dr. Mehmet Harmancı,
Arş. Gör. Dr. Doğan Kaplan,
Arş. Gör. Necmeddin Güney.

Danışmanlar Kurulu

Prof. Dr. Ünver Günay (Erciyes Üniversitesi),
Prof. Dr. Mustafa Fayda (Marmara Üniversitesi),
Prof. Dr. Bilal Kuşpınar (Mc. Gill University),
Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal (Ankara Üniversitesi),
Dr. İbrahim Kalın (Colloge of The Holy Cross, İSAM),
Prof. Dr. Ahmet Önkal, Prof. Dr. Hüsametdin Erdem,
Prof. Dr. Bilal Saklan Prof. Dr. Mustafa Tavukçuoğlu,
Prof. Dr. Mehmet Aydın, Prof. Dr. M. Ali Kapanar
Prof. Dr. Orhan Çeker, Prof. Dr. Yusuf Işıcık,
Prof. Dr. Süleyman Toprak, Prof. Dr. Zekeriya Güler,
Prof. Dr. Tacettin Uzun, Prof. Dr. Mehmet Bayyigit
Doç. Dr. Ahmet Yılmaz, Prof. Dr. Fevzi Güntüç,
Prof. Dr. Dilaver Gürer, Doç. Dr. A.Saim Antan,
Doç. Dr. Naim Şahin, Doç. Dr. İsmail Taş,
Doç. Dr. Bayram Dalkılıç, Doç. Dr. Seyit Bahçivan,
Doç. Dr. Abdülkerim Bahadır

İletişim Adresi

Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
42090 Meram/KONYA
Tel-Fax: 0332.323 82 50-51 / 323 82 54
e-posta: ilahiyatdergisi@selcuk.edu.tr
http://www.ilahiyat.selcuk.edu.tr
ISSN: 1300 – 5057

baskı: sebat ofset matbaacılık 0 332 342 01 53

I-Giriş

Kur'ân ilimlerinde "tefsîr" kavramının anlamı ve yeri ne ise, "şerh" kavramının da Hadîs ilmindeki karşılığı odur. Zaten oluşum ve gelişim sürecine bakıldığında *tefsîr* kavramı, İslâmî ilimlerin ilk dönemlerinde gerek Kur'ân ve gerekse hadîs rivâyetleri olsun, bütün dinî metinlerin anlaşılması ve yorumlanması amacıyla ortaya konan her gayretinin ortak ifadesi olmuştur. Ancak zamanla ilimlerin teşekküllerini tamamlamasıyla bu kavram Kur'ân âyetlerini anlama ve yorumlamaya has kılınarak, hadîsleri anlama ve yorumlama faaliyeti için *şerh* kavramı kullanımı giderek yaygınlık kazanmıştır. Böylece şerh kavramına İslâmî literatürdeki müteradifleri olan *tefsîr*, *te'vil*, *keşf*, *beyân-tebyîn*, *ma'nâ*, *delâlet*, *feth*, *hıfz* ve *fehîm* gibi kavramlardan¹ daha geniş ve özel bir mana yüklenmiştir. Bir Hadîs ıstılahı olarak şerh: "Bir hadîsin veya hadîs kitabındaki hadîslerin dil, muhteva, hüküm vb. yönlerden açıklamasını yapmak" ya da "bu maksatla yazılan kitap" manasında kullanılır olmuştur.²

Türkçemizde de şerh kelimesi, Hadîs kavramı olarak yapılan tanımıyla paralel bir anlamda ele alınmakta; bir olguyu, bir durumu çözümledikten sonra, öğeleri arasındaki bağlantıları açığa çıkarmak suretiyle aydınlatma anlamında açıklama ve yorumlama şeklinde tarif edilmektedir. Bu bakımdan "bir kitabın ibaresini kelime kelime açıp izah ederek yazılan kitaba"³ ya da "açık ve ayrıntılı anlatmaya"⁴ şerh etmek denilmektedir.

Hadîs şerhi veya şerhçiliğinin klasik kaynaklarımızdaki meşhur tanımı ise şöyledir: "Hz. Peygamber (s)'in hadîs-i şeriflerindeki muradının ne olduğunu, Arap dil kaidelerine ve usûl-i şerhiyyeye uygun olarak beşer imkânı nispetinde anlamaya çalışmaktır."⁵

Hadîs tarihine bakıldığında şerh çalışmalarının, daha önce tedvîn ve tasnîf edilen eserlerin anlaşılması, yorumlanması ve hayata taşınması için gösterilen gayretlerin tabii sonucu olarak, hicrî beşinci asırdan sonra yoğunlaştığı görülmektedir.⁶ Şerh edebiyatının oluşumundaki en önemli etkenin, rivâyet kaynaklarından

HADÎS ŞERHLERİNDE HADÎS KAYNAKLARININ KULLANIMI

Ömer ÖZPINAR

Dr., S. Ü. İlahiyat Fakültesi
Hadis Araştırma Görevlisi

¹ Bu kavramların tanımları ve kullanım örnekleri için bkz. Canlı, *Hicrî İlk Dört Asırda Hadîs Şerhçiliği*, 7-8, 44-62.

² Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, 297.

³ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 1186.

⁴ *Türkçe Sözlük*, TDK, II, 2087.

⁵ Bkz. Kannûcî, *Ebcü'dü'l-ülûm*, II, 336. Krş. Taşkoprîzâde, *Mevzûâtü'l-ülûm*, II, 13; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* I, 635.

⁶ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 21; Koçkuzu, *Hadîs İlimleri*, 352 vd.

zaman ve coğrafya olarak uzaklaşılmasıyla hadîsleri doğru bir şekilde anlama ve yorumlama ihtiyacının ortaya çıkması olduğu söylenebilir. Binâenaleyh hadîs şerhçiliğinin asıl amacı, Hz. Peygamber (s)'in sözlerinin ve eylemlerinin doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve yaşanmasını sağlamaktır. Zaten bazı âlimlere göre de "Hadîs ilminden murat, hadîs metinlerinin manalarını araştırmaktır."⁷ Bu gayeyle oluşan şerh edebiyatı, "Müelliflerinin, lügat açısından önemli lâfızlar ve müşkil manalar ihtiva eden hadisleri açıklamak, irabını, hükümlerini ve bu hükümler ile ilgili fakihlerin görüşlerini tespit düşüncelerinin mahsulü"⁸ olarak ortaya çıkmıştır.

Hadîs şerhçiliğinin oluşmasında önemli bir başka etken olarak, İslâm dünyasında ikinci hicri asırdan itibaren yoğunluğunu giderek arttıran siyasî, fikrî ve ilmi tartışmaların ortaya çıkardığı sosyo-kültürel ortamı zikretmek mümkündür. Nitekim "ilk hadîs şârihi"⁹ olarak tarihe geçen el-Hattâbî (v.388/998), ahkâm hadîslerini ihtiva eden Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini şerh ettikten sonra; toplumdan gelen talep üzerine, tefsir, tevhid, nübüvvet, sıfatlar, meğazi, cennet ve cehennem gibi daha kapsamlı ve farklı muhtevaya sahip olması bakımından Buhârî (v.256/869)'nin *el-Câmiu's-sahîh*'ini de şerh etme gereğini duyduğunu ifade etmektedir.¹⁰ Daha sonra onun şu sözleri, hadîs şerhçiliğinin oluşum ve gelişimindeki etkenlerinden söz ederken göz ardı edilmemesi gereken söz konusu ettiğimiz hususlara dikkat çekmesi bakımından önem arz etmektedir: "...Zaman içinde ilmin azalmasını ve cehaletin ortaya çıkışını; bid'atçıların galebe çalarak insanlardan birçoğunun bunların görüşlerine yönelip Kitâb ve sünnetten yüz çevirdiklerini, bunların manasını araştırmayı ve ilimlerinin inceliklerini bir tarafa bıraktıklarını düşündüm. Daha sonra onların Hadîs ilminden uzaklaştıklarını, yarım yamalak bilgi edindiklerini ve bu bilgileriyle de tipki "Bununla muvaffak olamayınca da: 'Bu eski bir yalandır.' diyeceklerdir."¹¹ ayetinde buyrulduğu gibi Hadîs alimlerini ta'n ettiklerini gördüm. Onlar, Buhârî'nin eserinde sened ve metin olarak rivâyet edip sahîh dediği ve sıradan hadîs râvilerinin bile tarîklerini ve manalarını bilebilecekleri, derin bilgili âlimlerinin de te'villerini bildikleri kimi müteşabih hadîsler hakkında ileri geri konuşuyorlar. Bu rivâyetlerle Ehl-i hadîs'in avâmına ve zayıf bilgililerine itirazda bulunuyorlar. Onların bu konuları bilmediklerini anlayınca da bunu, bütün Ehl-i hadîs'i ayıplayıp kötölemek, cahillik ve anlayışsızlıkla itham etmek için dayanak yapıyorlar... İşte bu durum, dostlarımdan benden istedikleri şerhi yazmaya başlamama ve karıştırdıkları şeylerde onlara yardımcı olmama sebep oldu. Doğru yolda olanlar için bir delil, batıla sapan bid'atçılara karşı bir hüccet olsun diye, bilgim ve anlayışım ölçüsünce, bu kitabın hadîslerinin manalarını açıklamayı ve müşkillerini tefsir etmeyi dinî bir görev telakki ettim..."¹²

⁷ Kâsimî, *Kavâidü't-tahdîs*, 78.

⁸ Çakan, *age.*, 129.

⁹ Çakan, *age.*, 150. Krş. Kâtib Çelebi, *age.*, I, 545; Karacabey, "*Hattâbî*", *DiA*, XVI, 490.

¹⁰ Hattâbî, *A'lâmü'l-hadîs*, I, 102.

¹¹ Ahkâf 46/11.

¹² Hattâbî, *age.*, I, 102-104.

Oluşumunda el-Hattâbî'nin ifade ettiği bu etkenlerin önemli rol oynadığı Hadis şerhçiliğinin ilk örneklerinden birisini, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (v.449/1057)'nin¹³ *Sahîh-i Buhârî* üzerine yaptığı şerh oluşturmaktadır. Ancak bugüne kadar Hadis tarihi kaynaklarımızda İbn Battâl'ın bu şerhinden ya hiç söz edilmediği¹⁴ ya da matbu olmadığından bahisle ismi zikredilerek üzerinde fazla durulmadığı görülmektedir.¹⁵ Aynı şekilde müellif İbn Battâl hakkında da fazlaca bir malumata rastlanılmamaktadır. Mesela en son yazılan biyografisi kabul edebileceğimiz DİA'da İbn Battâl hakkında kaynaklarımızdan toplanabilen biyografik bilgi, sadece bir sütunluk yer işgal etmektedir.¹⁶ Oysa *Sahîh-i Buhârî* şerhleri denildiğinde akla gelen hemen bütün meşhur şerhlerin en önemli kaynağından birini oluşturan İbn Battâl şerhinin,¹⁷ bugün elimizde bulunan el-Hattâbî (v.388/998)'nin şerhinden sonra en orijinal ve erken döneme ait bir şerh olarak hak ettiği yer bu olmasa gerektir. Nitekim İbn Battâl şerhinin iki farklı tahkikli basımının yapılmasıyla da artık matbu hale gelmiş olması sevindirici bir gelişmedir.¹⁸ Bu süreci İbn Battâl'ın hayatı ve şerhi ile ilgili olarak yapılan çalışmalar devam ettirmektedir.¹⁹ Bu çalışma bir yönüyle böyle bir amaca da hizmet etmek ve İbn Battâl şerhini ilim dünyasında farklı yönleriyle gündeme taşımak üzere kaleme alınmıştır.

¹³ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, XVIII, 47; İbn Battâl, *Şerhu sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*, (muhakkikin mukaddimesi), 13; Sakallı, "İbn Battâl", DİA, XIX, 360; Özer, *Endüslü İbn Battâl ve Buhârî Şerhi*, 13-15; Sancaklı, "İbn Battâl (ö.449/1057) ve Buhârî Şerhi", 63-64.

¹⁴ Bkz. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatraf*, 195 vd.; Çakan, *age.*, 57.

¹⁵ Mesela bkz. Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", DİA, VII, 118; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 245.

¹⁶ Bkz. Sakallı, Talat, "İbn Battâl", DİA, XIX, 360.

¹⁷ Mesela bunun pratik bir göstergesi olması bakımından *Elfiye* ve *Şâmile* adıyla bilinen bilgisayar programlarından yaptığımız kelime arama-taramasında, Zurkânî'nin *el-Muvatta'* şerhinde 96 yerde İbn Battâl'a atıf bulunmaktadır. Bu sayı Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin şerhi *Avnül-ma'bûd*'da 86, *Sünen-i Tirmizî* şerhi *Tuhfetü'l-ahvezî* de 106, Nevevî'nin *Müslim* şerhinde 16 atıf şeklindedir. Diğer bütün hadis şerhlerinde de çeşitli sayılarda İbn Battâl'a atıfta bulunmaktadır. *Sahîh-i Buhârî* şerhleri özelinde bakılınca durum çok daha aşikâr bir hale gelmektedir. İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de 1311 yerde, Aynî ise *Umde*'sinde 2462 yerde İbn Battâl'ı kaynak olarak zikretmektedir. Bu, hemen her sahifede İbn Battâl'a atıfta bulunduğu anlamına gelmektedir. İbn Battâl'ın kaynak değerini gösteren bu durumun da ötesinde, "Aynî, onun metodunu kendi şerhine esas almıştır." Bkz. Sakallı, *agm*, DİA, XIX, 360.

¹⁸ Bizim bu çalışmamızda esas aldığımız matbu nüshanın künyesi şöyledir: "*Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1423/2003, 2. bsk., I-X." Aynca İbn Battâl şerhinin bir diğer tahkikli baskısı daha bulunmaktadır: "*Şerhu İbn Battâl alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülkadir Atâ, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrût, 2003, I-X".

¹⁹ İbn Battâl'ın hayatını ve Buhârî şerhini tanıtmak amacıyla kaleme almaya başladığımız ve bu çalışmamızın ilk halini teşkil eden bir tebliğimizle (Gerede VI. Hadis Meclisi) eş zamanlı olarak iki yeni çalışmanın yayımlandığını öğrenmiş bulunmaktayız. Bkz. Sancaklı, Saffet, "İbn Battâl (ö.449/1057) ve Buhârî Şerhi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. VII, sayı:1, 2007, 61-93; Özer, Salih, *Endüslü İbn Battâl ve Buhârî Şerhi*, Ankara, 2007.

II- İbn Battâl'in Şerhu Sahîhi'l-Buhârî Adlı Eseri

İbn Haldûn (v.808/1406), âlimlerin "Buhârî'nin *Sahîh*'ine şerh yazmak, Muhammed ümmeti üzerine yüklenmiş ve yerine getirilmesi vacip olan bir ödevdir" dediklerini nakletmektedir.²⁰ Nitekim ümmet de bunu görev bilmiş ve *Sahîh-i Buhârî* belki de kültür tarihimizde hiçbir müellif ve eserin nail olamayacağı bir ilgiye mazhar olmuştur. Kur'ân'dan sonra en sahih kitap olarak değerlendirilmesinin yanında, üzerinde en çok çalışma yapılan ve şerh yazılan Hadîs eseri konumuna erişmiştir. Bu durum, önem bakımından *Sahîh-i Buhârî*'nin kendisinden sonra yazılacak her kitaptan bir adım daha önde olmasına sebep olmakla kalmamış, onu çeşitli yönlerden değerlendirildiği pek çok ilmî mesaiye de mihrap yapmıştır. Öyle ki *Sahîh*'in üzerinde yapılan bu çalışmalar, ancak müstakil araştırmalara konu yapılarak tespit edilebilecek yoğunlukta olmuştur.²¹

Sahîh-i Buhârî'nin İbn Battâl'a kadar tespit edilebilen ilk beş şerhten²² sadece el-Hattâbî (v.388/998)'nin *A'lâmü* (veya *l'lâmü*)'l-hadîs'i²³ günümüze ulaşabilmiştir ve matbudur. Ancak bazı araştırmacılara göre el-Hattâbî'nin bu şerhinin kısalığı, *Sahîh*'in bütün bölümlerini şerh etmemiş olması ve daha çok garîb kelimelerin izahı bağlamındaki açıklamalarla yetinilmiş olması gibi sebeplerden dolayı,²⁴ İbn Battâl'in şerhi, *Sahîh-i Buhârî*'nin günümüze ulaşabilen ve matbu olan en eski ve kapsamlı şerhi olarak kabul edilmektedir.²⁵

İbn Battâl'in söz konusu şerhi, fıkıh ağırlıklı bir şerh olup Mâliki fikhini ve kaynaklarını temel almaktadır. O şerhinde fikhî hüküm istinbatına ayrı bir önem vermektedir. Rivayetlerden elde ettiği fikhî hükümleri genelde "فيه من الفقه/Bu hadîsteki fıkıh"²⁶ veya "فقه هذا الباب/Bu bâb(in ortaya koyduğu) fıkıh"²⁷ tabiriyle ifade etmektedir. Bu bağlamda sadece "فيه" ibaresiyle başladığı ve hadîsten anlaşılan manaları peş peşe sıraladığı cümleler de azımsanmayacak kadar çoktur.²⁸ Yine, rivâyetlerden anlaşılan bütün manaları ve murâd-ı nebevîyi de bu ifade kalıplarının altında toplayarak, bir fikhü'l-hadîs çalışması yapmaktadır. Binâenaleyh İbn Battâl, burada "fıkıh" kelimesini sadece fikhî hüküm istinbatı için değil, aynı

²⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 478.

²¹ Böyle bir çalışma için bkz. Sandıkçı, Kemal, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara, 1991.

²² Bkz. Sandıkçı, *age.*, 23-36; Uğur, *age.*, 244-245.

²³ Kaynaklarda el-Hattâbî'nin şerhinin adı farklı farklı zikredilmektedir. Mesela *Kezfü'z-zunûn*'da *A'lâmü's-sünen* (veya *l'lâmü's-sünen*) şeklindedir. Matbu nüshanın muhakkiki *A'lâmü'l-hadîs* adını tercih etmiştir. Toplam sekiz kadar olan bu farklı isimlendirmeler için bkz. Karacabey, "Hattâbî", DİA, XVI, 491.

²⁴ Hattâbî bu eserini Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine yazmış olduğu *Me'âlimü's-sünen* adlı şerhinden sonra yazmıştır. Ancak bu iki şerhini sanki bir bütün olarak görmüş ve *Me'âlim*'de şerh ettiği hadîsleri *Sahîh-i Buhârî* şerhinde tekrar ele almaya gerek görmeyerek atıfta bulunmakla yetinmiştir. Bundan dolayı da Ebû Dâvûd'un eserini fikhî, Buhârî'ninkini ise daha çok itikadî açıdan şerh etmiştir. Böylece iki şerh el-Hattâbî açısından birbirini tamamlar bir nitelik kazanmıştır. Bu sebeple Buhârî hadîslerinin ancak 1238'ini şerh etmiştir. Bkz. Karacabey, *age.*, DİA, XVI, 491.

²⁵ Bkz. İbn Battâl, *age.* (muhakkikin mukaddimesi), 8.

²⁶ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 28, 144, 145

²⁷ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 61.

²⁸ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 59, 226, 227, 228; V, 145, 252-254; VII, 317; VIII, 265.

Battâl, burada “fikh” kelimesini sadece fikhî hüküm istinbatı için değil, aynı zamanda daha geniş anlamıyla hadîslerden elde edilebilecek her türlü bilgi için de kullanmış olmaktadır. Mesela o, Hz. Peygamber (s)’in çıplak ata bindiğini bildiren rivâyeti şerh ederken “فيه من الفقه” diyerek, bundan fikhî hükmün dışında farklı manalar da çıkarmaya gayret etmektedir.²⁹

İbn Battâl’ın, fikhî bir hüküm içermediğini tespit ettiği bâblara “لا فقه في هذا الباب/Bu bâbda fikhî bir husus yoktur”³⁰ diyerek başlaması da, onun bu şerhinde fikhî istinbatı öncelediği tespitimizi kuvvetlendirmektedir. Nitekim fikhî hüküm ifade eden bir hadîsin şerhine sayfalarda yer ayırmakta ve mezheplerin ihtilâf noktalarına işaret ederek görüşlerini kaydetmektedir.³¹ İbn Battâl, fikhî meselelere özel bir önem vermekte, hadîslerden çıkardığı fikhî hükümleri enine boyuna tartışmakta; sahâbe ve tâbiün kavillerini zikretmekte, selef imamlarının görüşlerini nakletmekte ve dört mezhebin o konudaki içtihatlarını serdetmektedir. Bu haliyle de İbn Battâl şerhi, karşılaştırmalı fikh çalışmaları için de bir kaynak hüviyetindedir.³²

Onun şerhinde fikhî hüküm istinbatına verdiği önem, tıbb-ı nebevî konusundaki rivayetlerin şerhinde bile kendisini göstermektedir. O bu tür rivayetleri şerh ederken genelde fikhî istinbat yönünden yorumlar getirmekte ve bunlardan fikhî hüküm elde etme cihetine gitmektedir.³³ Bu hususa örnek olarak: “Allah, var ettiği her derdin şifasını da yaratmıştır” şeklindeki hadîsin şerhinde, “Bunda tedavi olmanın mubah olduğu ve tıba başvurmanın caiz olduğunun delili bulunmaktadır” demektedir. Akabinde, tedaviye karşı olan ve bunu Allah’tan gelene rıza göstermek gerektiğini ve bunun velayetin tamam olması için şart olduğunu iddia eden sufiyyeye karşı bir delil oluşturduğunu ifade etmektedir.³⁴

Bu bağlamda İbn Battâl, söz konusu *Sahîh-i Buhârî* şerhinde İmam Mâlik’in ve Mâlikî ulemasının görüşlerini aktarmaya o kadar itina göstermiştir ki, bu özelliğiyle Mâlikî mezhebinin metinlerinin sağlamlarının yapılmasında önemli müracaat

²⁹ İbn Battâl, *age.*, V, 70; VII, 277; 282.

³⁰ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 66.

³¹ Mesela mürtedin hükmü ile ilgili olarak bkz. İbn Battâl, *age.*, VIII, 571-576

³² Bu hususa bir misal olmak üzere, “*Namazın bir rekatına yetişen, namaza yetmiş olur*” hadîsiyle ilgili olarak İbn Battâl, sırasıyla Atâ, Ebû Vâil, Şureyk, Mâlik, Süfyân es-Sevrî, el-Evzaî, el-Leys, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Züfer, Muhammed eş-Şeybânî, eş-Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, en-Nehaî, el-Hakem, Hammâd, İbn Şihâb, Mekhûl, Tâvus ve Mücâhid gibi âlimlerin isimlerini zikredip görüşlerini vererek, bunları karşılaştırmalı olarak irdelemektedir. Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 203-205. Aynı şekilde ‘imama sonradan yetişen kişinin namazını tamamlaması’ ile ilgili hadîs rivayetlerinin, seleften gelen nakillerin ve mezheplerin görüşlerinin karşılıklı tahlil ve tenkidi için bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 261-263. ‘Ziyaret tavafı ve namaz’ ile ilgili rivâyetle ilgili olarak ise bkz. İbn Battâl, *age.*, IV, 295-296. “Ezânın vücûbu” ile ilgili görüş ve değerlendirmeler için bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 229-231. Bir diğer misal olarak ‘cizyenin kimden alınacağı’yla ilgili imamların görüşlerinin verilmesiyle alakalı olarak bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 329-333.

³³ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, IX, 394 vd.

³⁴ İbn Battâl, *age.*, IX, 394.

kaynaklarından birisi haline gelmiştir.³⁵ Nitekim bu özelliği sebebiyle, Buhârî şârihlerinden el-Kirmânî (v.786/1384), eserinin mukaddimesinde *Sahîh-i Buhârî*'nin kendi zamanına kadar tatmin edici bir şerhinin yapılmadığından bahsederek, İbn Battâl'in şerhini de Maliki fıkına ağırlık vermesinden dolayı tenkit etmektedir.³⁶

İbn Battâl'in, şerhinde fıkıh istinbatına ağırlık vermesi sebebiyle olsa gerek, *Sahîh*'in fikhî hüküm içermeyen bâb veya bölümleri üzerinde fazla durmadığı ya da böyle bölümlerin şerhine hiç girmedeği görülmektedir. Mesela o, şerhinde *Sahîh*'in bed'u'l-halk, tefsîr, meğâzî, menâkıb, enbiyâ, menâkıbü'l-ensâr, fedâilü'l-Kur'ân ve fedâilü's-sahâbe gibi bölümlerine hiç yer vermemiştir. Bu durum, yani bu kadar çok bölümün şerhte göz ardı edilmesi, İbn Battâl'in Buhârî şerhinin eksik bir şerh olduğunu ifade etmeyi mümkün kılmaktadır.

Ancak yine de İbn Battâl'in şerhi, kendinden önceki Buhârî şerhleri ve döneminin şerh geleneği dikkate alındığında, geniş hacimli ilk şerhlerden olma özelliğini de taşımaktadır. *Sahîh-i Buhârî*'nin bütün bölüm ve bâblarını şerh etmemesine rağmen bugünkü matbu nüshasının on cilt olması da, İbn Battâl şerhinin hacimli bir eser olduğunu göstermektedir. Bu özelliğiyle onu, ilk mufassal Buhârî şerhi olarak nitelemek yanlış olmasa gerektir.

İbn Battâl şerhinde rivâyet ve konular hakkında okuyucularının aklına gelebilecek muhtemel soruları kendi kendisine soru sorarak ve bunun cevabını da vererek, okuyucusuyla âdeta karşılıklı diyalog kurmak şeklinde bir şerh tarzı izlemektedir. Bunu yaparken de genelde “فان قيل/Şayet denilirse” diye başlayarak, muhtemel soruyu sormakta ve ardında da “فالجواب/Bunun cevabı” diyerek açıklamalarına devam etmektedir.³⁷ Bu husus bazen “فان قيل” diye başlanıp cevabi kısım ise “قيل له/Buna şöyle denilir” diyerek ortaya konulmaktadır.³⁸ Başka şârihlerde de görülen bu metodu uygulamakla İbn Battâl, döneminde insanların ihtiyaç duydukları meseleleri soru-cevap usûlüyle izah etmekte; ya da konu ve ilgili rivayetlerle ilgili oluşabilecek muhtemel sorulara cevap arayışına giderek şerhine akıcı bir üslup ve güncel bir anlatım getirmektedir.

Bu özellikleri yanında İbn Battâl şerhinin en çok dikkatimizi çeken bir diğer özelliği, Buhârî'nin *Sahîh*'te, özellikle de itikâdî konulardaki bölüm ve bâb başlıklarını oluşturmaktaki amacını tespit etmek için gösterdiği gayrettir. Kelâmî konularla ilgili bâblarda fikhî konulu bâblara³⁹ nispetle daha çok gözetilen bu durum, itikâdî konulardaki hemen hemen bütün bâb başlıklarının ne için, hangi maksatla, ne hedef alınarak konulduğu; bu bâb başlığıyla kime, hangi fikrî ya da ilmî gruba cevap verildiği gibi tespitlerin,⁴⁰ Buhârî'nin yaşadığı dönemin sosyo-politik, ilmî ve

³⁵ Bkz. İbn Battâl, *age.* (muhakkikin mukaddimesi), 9.

³⁶ Kirmânî, *el-Kevâkıbü'd-derâî*, I, 3.

³⁷ İbn Battâl, *age.*, I, 59, 104, 466; II, 222; V, 252, 257; VIII, 252, 258; X, 28.

³⁸ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 106.

³⁹ Misal için bkz. İbn Battâl, *age.*, IV, 294; VII, 275;

⁴⁰ Bu husustaki en güzel misaller, *Sahîh*'in itikâdî konuları ele aldığı *Kitâbü'l-İmân*, *Kitâbü't-tevhîd* bölümlerindeki bâbların şerhinde bulunmaktadır. Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 120; X, 401 vd.

fikrî ortamı dikkate alınarak tespit edilmeye çalışılmış olması, kanaatimizce İbn Battâl şerhinin en ayırıcı özelliklerinden birisidir. Nitekim onun bu konudaki gayretleri, kendisinden sonra yazılan neredeyse bütün Buhârî şerhleri için dayanak ve hareket noktası olmuştur denilebilir. Bu durum özellikle Kirmânî (v.786/1384), İbn Hacer (v.852/1448) ve Aynî (v.855/1451) gibi önemli Buhârî şerhlerinde çok açık bir şekilde görülmektedir.⁴¹

İbn Battâl'ın Buhârî şerhi her ne kadar fıkıh ağırlıklı bir şerh ise de, ayrıntıların biraz sonra görüleceği gibi, dille ilgili açıklamalar yanında, zühd ve mev'ıza türü malumata da geniş yer vermektedir. Yine o, Ehl-i hadîs'in genel tutumuna karşı olarak şerhinde kelâmî konuları da ele almaktadır.

Hadîs şerhçiliği ve İbn Battâl hakkındaki girizgâhtan sonra, İbn Battâl'ın *Sahîh-i Buhârî* şerhini eksen alarak hadîs şerhlerinde Hadîs kaynaklarının kullanımını incelemeye çalışalım.

III- İbn Battâl'ın Buhârî Şerhi Örneğinde Şerhlerin Hadîs Kaynaklarını Kullanımı

Hadîs şerhlerinin Hadîs kaynaklarını kullanımı hususunun çok geniş bir konu olduğu ortadadır. Konunun genişliği pek çok açıdan ele alınabilir olmasındandır. Her şeyden önce Hadîs şerhçiliği türlerinden birisinin değil, bir şerhin bile kaynak kullanımının özelliklerini tespit etmek, bir makale boyutunu aşan bir çalışmayı gerektirir. Hadîs şerhlerinde, hadîslerin anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sağlayacak her türlü ilim dalına ait yüzlerce eser kaynak olarak kullanılmıştır.⁴² Bu sebeple biz, konuyu, Hadîs kaynaklarının kullanımı bağlamında Hadîs şerhlerinden gerektiğinde genel olarak bahsedip, İbn Battâl'ın *Sahîh-i Buhârî* şerhini örnek almak suretiyle sınırlandırmış olacağız.

Belirtmek gerekir ki, özellikle İbn Battâl'ınki gibi ilk dönem hadîs şerhlerinde, eseri muhteva, metot, amaç ve kaynak yönleriyle tanıtan bir mukaddimenin olmayışı yanı sıra, muahhar şerhlerde görüldüğü üzere konuların belli başlıklar altında ele alınması şeklinde sistematik bir yapının bulunmaması, bu eserlerin tahlilini güçleştirmektedir. Ayrıca, şârihlerin, dönemlerinin ilim anlayışı gereği çoğu zaman kayıksız bilgi aktarımına gitmeleri veya bazen eser ve bazen de sadece müellif ismini zikretmekle yetinmeleri gibi sebepler de, kaynaklarının doğru bir şekilde tespitini zorlaştırmaktadır. Özellikle birden çok eseri bulunan müelliflere ismen yapılan atıflarda, iş daha çıkılmaz bir hal alabilmektedir.

Hadîs şerhlerinin Hadîs kaynakları denildiğinde, bunların arasına Hadîs edebiyatının rivâyet ve dirâyet alanlarına ait her türlü kaynağı, bilgi ve rivâyeti dâhil etmek mümkündür. Bu bakımdan bir hadîs şerhinin ya da daha doğru bir

⁴¹ Bkz. Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, 340 vd. Krş. Sakallı, "İbn Battâl", DİA, XIX, 360.

⁴² Bkz. Sakallı, *Hadîs Tartışmaları*, 41. İbn Hacer'in *Feth'i* yazarken kullandığı kaynakların tahlili ile ilgili olarak I.cilt bağlamındaki bir değerlendirme için bkz. Seyhan, *İbn Hacer el-Askâlânî ve Fethu'l-Bârî'deki Metodu*, 138-161.

ifadeyle bir şârihin ele aldığı hadîs kitabının şerhinde, diğer hadîs kaynaklarının her hangi bir türünden müstağni kalamayacağı aşikârdır. Eldeki malzeme hadîs rivâyetleri; yapılan iş de bu rivâyetleri doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak, değerlendirmek ve neticede maksad-ı Nebî'yi ortaya çıkarmak olunca, kullanılacak kaynakların başında Hadîs edebiyatının rivâyet ve dirâyet eserlerinin geleceğini ifade etmeye gerek yoktur.

Buna göre Hadîs ilmine ait kaynaklar, bu ilmin iki ana kolunu oluşturan Rivâyetü'l-hadîs ve Dirâyetü'l-hadîs ilim dallarına ayrılarak ele alınmaktadır.⁴³ Biz de, öteden beri yapılan bu tasnif geleneğine uygun olarak söz konusu kaynakları, söz konusu iki ana başlık altında toplamaya çalıştık.

Şimdi bu hususları da dikkate alarak, genel manada Hadîs şerhlerinin Hadîs ilmine ait kaynaklarının neler olduğu ve bunların nasıl kullanıldıklarını İbn Battâl'in *Sahîh-i Buhârî* şerhi özelinde tahlil etmeye çalışalım.

A. Rivâyetü'l-Hadîs Kaynaklarının Kullanımı

Sözlükte "su akıtmak", "suya kanmak" ve "bol sulu olmak" ile ilgili manalara da gelen (r-v-y) kökünden türeyen *rivâyet* kelimesi, söz ve şiir gibi kelimelerle birlikte kullanıldığında "nakletmek" ve "taşımak" anlamlarına gelmektedir.⁴⁴

Rivâyetü'l-hadîs İlimi, Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiünden naklolunan söz, fiil, takrir ve sıfatlardan müteşekkil yazılı ve sözlü malzemenin rivâyeti esnasında dikkat edilecek hususları konu edinen Hadîs ilim dalının adı olmaktadır.⁴⁵ Taşköprizâde (v.968/1561)'nin tanımında ise Rivâyetü'l-hadîs, hadîs-i şeriflerin Hz. Peygamber (s)'e ittisalının durumlarını; adalet ve zabt yönünden râvilerin durumlarını; inkita, ittisal ve benzeri bakımlardan senedin halini konu edinen bir ilimdir.⁴⁶ Konusu, Hz. Peygamber (s)'den sadır olup olmadıklarının tespiti bakımından hadîs metinleridir. Bu Hadîs ilminin amacı ise, hadîs naklinde hatadan uzak kalınmasını sağlamaktır.⁴⁷

Buna göre, bir rivâyet ilmi olan Hadîs'in hemen hemen bütün malzemesi, Rivâyetü'l-hadîs İlimi'nin ilkeleri sayesinde tespit olunmuş ve bizlere kadar ulaşmış olmaktadır. Dolayısıyla gerek ale'l-ebvâb gerekse ale'r-ricâl sistemle tasnif edilen Hadîs külliyyâtı, Rivâyetü'l-hadîs'in kaynaklarını ve ürünlerini oluşturmaktadır. Bu cümleden olarak *sahîfe*, *cüz*, *fevâid*, *emâli* gibi ilk devir Hadîs mecmuaları ile

⁴³ Hadîs ilmini Rivâyetü'l-hadîs ve Dirâyetü'l-hadîs şeklinde iki ana kategoride ele alarak ilk tanımlayan kimsenin, bir ilimler tarihçisi olan İbnü'l-Ekfânî (v.749/1348) olduğu tespit edilmektedir. Bkz. Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, I, 8-9. Krş. Gumârî, *Tevcihü'l-inâye li ta'rîfi ilmi'l-hadîs rivâyetin ve dirâyetin*, 10; Çakan, "Dirâyetü'l-Hadîs", DİA, IX, 366; Güler, "Hadîslerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü", 114-115.

⁴⁴ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, XIV, 345-350.

⁴⁵ Subhî es-Sâlih, *Hadîs İlimleri*, 86. Bir başka tanımına göre ise, "Hz. Peygamber'in sözlerini, fillerini, takrirlerini ve hallerini, bunların rivâyet ve zabt edilişini ve kelimelerinin yazılışını gösteren ilimdir." Bkz. Süyûtî, *age.*, I, 8; Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, 39

⁴⁶ Taşköprizâde, *age.*, I, 507

⁴⁷ Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, 40.

müsned, mu'cem, musannef, sahîh, câmi, sünen gibi Hadîs edebiyatı, Rivâyetü'l-hadîs (furû-i hadîs) kaynakları olarak teşekkül etmiştir.⁴⁸

Bu bilgiler ışığında Hadîs şerhlerinde kullanılan Hadîs kaynaklarının ne olduğuna ve nasıl kullanıldıklarına bakıldığında, şöyle genel bir durumla karşılaşıldığı görülmektedir.

Hadîs şârihleri, eserlerinde sadece ele aldıkları müellifin kitabıyla yetinmemişler, varsa onun diğer kitaplarıyla birlikte ulaşabildikleri ya da muteber gördükleri diğer rivâyet kaynaklarını da dikkate almışlardır. Bu husus, rivâyet farklılıklarının ve farklı tariflerinin bir araya getirilerek topluca değerlendirilmesiyle elde edilecek bütünlük ışığında hadîs rivâyetlerinin daha doğru anlaşılması ve yorumlanması için yapılmıştır. Nitekim bu metot, bidayetten itibaren hadîsleri anlama faaliyetinin ilk ve vazgeçilmez ilkesini oluşturmuştur. Mesela Ali b. el-Medîni (v.234/848)'nin: "Hadîsin illetini bilmek için, onun bütün tariklerinin bir araya toplanması ve râvilerinin ihtilâf ettikleri noktalara bakılması gerekir"⁴⁹ sözü, bu bağlamda ifade edilmiştir. Aynı dönemin bir başka Hadîs dehası Yahyâ b. Maîn (v.233/847)'in: "Şayet biz, bir hadîsi otuz vecihten yazmazsak, onun ne ifade ettiğini anlayamazdık"⁵⁰ sözleri de, hadîslerin anlaşılmasında diğer hadîs rivâyet kaynaklarının bir arada değerlendirilmesinin zaruretine işaret etmektedir. Nitekim bu husus Ahmed b. Hanbel (v.241/855)'in dilinde daha anlamlı bir şekilde şöyle ifade edilmiştir: "Bir hadîsin bütün tariklerini bir araya getirmedığınız sürece, onu anlayamazsınız. Hadîsin farklı tarikleri birbirini tefsir eder, açıklar."⁵¹

Şârihlerin hadîs kaynaklarını kullanmaları sadedinde dikkate aldıkları bütünlük konusuyla ilgili söz konusu edilmesi gereken bir diğer husus, şerhi yapılan kitabın farklı râvi nüshalarını da bir arada değerlendirmeleridir. Zira bir kitabın farklı nüshaları arasında bile, şerhe katkı sağlayabilecek ve ele alınan hadîslerin, bâbların veya konunun doğru anlaşılmasını temin edecek hususların elde edilmesi mümkündür.⁵² Hatta bazı kelimelerin irabında ve nasıl okunması gerektiğine dair bilgiler dahi, farklı nüshaların karşılaştırılmasıyla açıklığa kavuşturulmaktadır.⁵³ Bu konuyu müşahhas hale getirmek için bir örnek vermek gerekirse *Sahîh-i Buhârî* nüshaları ve şerhlerinden söz edilebilir. Bilindiği üzere *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk meşhur ve isimleri bilinen nüshaları⁵⁴ arasında tertib, tasnîf ve ihtiva ettikleri hadîsler

⁴⁸ Güler, *agm.*, I 15.

⁴⁹ Hatîb, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi*, II, 295.

⁵⁰ A.y.

⁵¹ Hatîb, *age.*, II, 212.

⁵² Bkz. Aynı, *Umdetü'l-kârî*, XXIII, 222. Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 601.

⁵³ Bkz. İbn Hacer, *age.*, I, 17.

⁵⁴ *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk ve isimleri bilinen râvileri el-Firebrî (v.320/932), en-Nesevî (v.295/907), en-Nesevî (v.290/902), el-Bezdevî (v.329/940) ve el-Mehâmîfî (v.330/941) olmak üzere beş tanedir. Bunlardan ilk iki isim, *Sahîh*'i sonraki nesillere taşıyanlar olmuştur. Daha sonra bu nüshaları cem eden ve aralarındaki farklılıkları gideren çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan Ebû Muhammed el-Asîfî (v.392/1002), Ebû Muhammed el-Cürçânî (v.373/983), Ebû Zerr el-Herevî (v.434/1043), es-Sagâni

bakımından az da olsa farklılıklar bulunmaktadır. Şârihler ise, bu zikredilen nüshalardan birini esas alarak *Sahîh*'i şerh etmişlerdir. Mesela Kastallânî (v.923/1517) şerhinde Yûnînî nüshasını;⁵⁵ İbn Hacer (v.852/1448) Ebû Zerr el-Herevî (v.434/1043) nüshasını;⁵⁶ Aynî (v.855/1451) ise Firebrî rivâyetini esas almıştır.⁵⁷ Ancak her şârih, şerh ettiği konuyu açıklayıcı bilgileri ihtiva eden diğer nüshaya/nüşhalara da işaret etmiştir.⁵⁸ Örnek vermek gerekirse, elimizdeki Yûnînî nüshasında adı *Kitâbü't-tevhîd*⁵⁹ olan bölümün şerhinde hemen hemen bütün Buhârî şârihleri, bunun Cehmiyye/Mu'tezile'ye reddiye olarak tasnif edildiğine dikkat çekmişler ve bu açıklamalarına delil olarak da aynı bölümün Firebrî'nin *asl*'inin üç rivâyetinden birisi olan Müstemlî (v.376/986) nüshasındaki adının "كتاب التوحيد و الرد علي الجهمية و غيرهم" (*Kitâbü't-Tevhîd ve'r-Redd ale'l-Cehmiyye ve Ğayrihim*)" şeklinde olmasını göstermişlerdir.⁶⁰ Söz gelimi Kirmânî (v.786/1384), nüshalar arasında farklılık olduğunu açıkça zikrederek, "كتاب التوحيد" ibaresinden sonra "علي الرد الجهمية" ziyadesinin bulunduğu özellikle dikkat çekmiştir.⁶¹ Keza İbn Hacer, önceki şârihleri de kaynak göstererek nüsha farklılıklarına dikkat çekmiş ve şerhini bu farklılıklara göre geliştirerek oluşturmuştur.⁶² Aynî de aynı şekilde bu bölümle ilgili olduğu gibi⁶³ şerhinin birçok yerinde nüsha ve rivâyet farklılıklarına işaret etmekte ve şerhe katkı sağlayacağını düşündüğü hususlarda nüshalar arasındaki farklılığı zikretmekten geri durmamaktadır.⁶⁴

İbn Battâl da, şerhinde farklı rivâyet nüshalarının katkılarından istifade etmiş ve yorumlarında bu nüshaları kaynak olarak kullanmış gözükmektedir. Mesela şerhine Firebrî'nin *asl*'ina dayanan Ebû Zerr (v.434/1043)⁶⁵ nüshasını esas almakla

→

(v.650/1252) ve el-Yûnînî (v.701/1302)'nin çalışmaları önemlidir ve bugün elimizdeki nüsha da bu Yûnînî nüshasıdır. Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 185-203; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 55-56.

⁵⁵ Çakan, *age.*, 56.

⁵⁶ İbn Hacer, *Sahîh-i Buhârî'nin* şerhine başlamadan önce bu kitabın farklı rivâyet nüshaları olduğuna dikkat çektikten sonra: "Bazı faziletli (âlim)lerin dediğine göre isnadlar, kitapların nesebleridir. Bu sebeple ben de bu (*Sahîh-i Buhârî*) senedlerini kitabın nesebi sadedinde burada zikretmek istedim" demektedir (İbn Hacer, *age.*, I, 5). Daha sonra o, bütün *Sahîh-i Buhârî* rivâyetlerini detaylı bir şekilde sıralayarak nihayetinde kendisinin Ebû Zerr el-Herevî'nin rivâyetini esas aldığını ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak da, bu nüshanın harekeli olması yanında, rivayetlerdeki farklılıklara işaret ettiğini ve bunlar arasında bir tercihte bulunduğunu kaydetmektedir. Bkz. İbn Hacer, *age.*, I, 5-7.

⁵⁷ Aynî, *age.*, I, 23-24.

⁵⁸ Mesela İbn Hacer, Buhârî şerhinin sadece I. cildinde yapılan sayıma göre Ebu'l-Heysem el-Küşmîhenî (v.389/999)'nin nüshasına 120, Müstemlî (v.376/986) nüshasına 128, el-Asîlî (v.392/1002) nüshasına 120, İbn Asâkir (v.571/1176) nüshasına 25 yerde atıfta bulunarak, açıklamalarında kaynak olarak kullanmıştır. Bkz. Seyhan, *age.*, 158.

⁵⁹ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, VIII, 163.

⁶⁰ Bkz. Kirmânî, *age.*, XXV, 95; İbn Hacer, *age.*, XIII, 344; Aynî, *age.*, XXV, 81; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, X, 357.

⁶¹ Kirmânî, *age.*, XXV, 95.

⁶² Bkz. İbn Hacer, *age.*, II, 392; XIII, 344.

⁶³ Aynî, *age.*, XXV, 122.

⁶⁴ Bkz. Aynî, *age.*, IV, 4; V, 160, 161; VII, 3.

⁶⁵ Nitekim şerhinde Ebû Zerr el-Herevî'nin adını zikrederek, açıklamalarına yer vermektedir. bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 40-41.

birlikte, İbn Hacer'in de tespit ettiği gibi,⁶⁶ el-Asîlî (v.392/1002) ve en-Neseffî rivâyetleriyle gelen Buhârî nüshasındaki farklılıklardan zaman zaman yararlanmıştır.⁶⁷ Nitekim o, Firebrî nüshasında "كتاب التوحيد" olduğu zikredilen söz konusu bölümün başlığını, şerhinde "كتاب رد الجهمية وغيرهم التوحيد" şeklinde, hangi nüshadan aldığına dair bir açıklamada bulunmadan (İbn Hacer'e göre ise kendine mahsus bir şekilde)⁶⁸ koymuştur. Ayrıca müteakiben Buhârî'nin bu bölümü oluşturmasındaki amacının, Cehmiyye'nin tevhid konusundaki görüşlerini eleştirmek ve onlara cevap vermek olduğunu tespit etmiştir.⁶⁹

Bu örneklerde olduğu gibi, rivâyetlerin muhtevasını etkileyecek düzeyde rivâyet nüshası farklılığından kaynaklanan birçok misalin varlığı⁷⁰ ve bunun yanı sıra şerh edilen kitabın metnine râvi ve müstensihlerin müdahalesiyle giren⁷¹ bazı ibarelerin bertaraf edilmesi için de, hadîs şerhlerinin ele aldığı kitabın diğer nüshalarına kaynak olarak müracaatını zorunlu kılmaktadır. Nitekim İbn Battâl, gece namazında kıyamın uzun tutulması bâbıyla ilgili rivâyeti şerh ederken, o bâbda bulunan misvâk kullanımı ile ilgili hadîsin bu bâb konusuyla bir ilgisinin olmadığını, bunun müstensih hatası olabileceğini ve nâsihin bunu yanlışlıkla buraya kaydetmiş olduğunu bir ihtimal olarak değerlendirmektedir.⁷²

Ayrıca hadîs şerhlerinde sıkça izlenen bir yöntem olarak, rivâyetlerin tahrirci yapılırken de diğer rivâyet kitaplarına müracaat edilmektedir. Hadîs şerhçiliğinin gelişimini tamamlayarak sistematik ürünlerinin ortaya çıktığı ve olgunluk dönemi diyebileceğimiz süreçteki şerhlerin, ilk dönem şerhçiliğinden farklı olarak şerh edilen kitabın rivâyetlerinin, başka kaynaklardan tahririne ayrı ve özel bir önem verdikleri görülmektedir. Mesela Aynî, "بيان من أخرجه غيره" /Bu hadîsi tahrir eden diğer müelliflerin beyanı"⁷³ şeklinde açtığı başlıklar altında, şerh ettiği hadîsin Müslim'in *Sahîh*'inden Mâlik'in *Muvatta*'ına kadar başta bütün *Kütübi-tis'a* olmak üzere, diğer rivâyet kaynaklarından tahririne özel bir önem vermiştir.⁷⁴

İbn Hacer de, *Feth*'de şerh etmek üzere ele aldığı hadîsin bütün tariflerini ilk geçtiği yerde bütün teferruatıyla ele almaya ve hadîsin tam tahrircini yapmaya büyük itina göstermiştir. Bu, onun şerhinde başından sonuna kadar riayet ettiği bir şerh metodu olmuştur.⁷⁵

İbn Battâl şerhine gelince, onun, bazı rivâyetlerin başka tariflerini göstermek⁷⁶ ve *Sahîh-i Buhârî* rivâyetlerini desteklemek amacıyla, muahhar şerhlere göre

⁶⁶ İbn Battâl, *age.* (muahkikin mukaddimesi), 16.

⁶⁷ Bkz. İbn Battâl, *age.*, X, 366.

⁶⁸ İbn Hacer, *age.*, XIII, 344.

⁶⁹ İbn Battâl, *age.*, X, 402.

⁷⁰ Bu misaller için bkz. Sezgin, *age.*, 192 vd.

⁷¹ Mesela bu konuda *Sahîh-i Buhârî* örneği için bkz. Sezgin, *age.*, 203-207.

⁷² İbn Battâl, *age.*, III, 126.

⁷³ Mesela bkz. Aynî, *age.*, V, 154.

⁷⁴ Bkz. Aynî, *age.*, I, 50, 78. Ayrıca tahrir usûlü hakkında bkz. V, 154, 157; VII, 4; XXV, 123-124.

⁷⁵ Sakallî, *Hadîs Tartışmaları*, 13.

⁷⁶ Bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 134.

daha mütevazı bir kaynak kullanımıyla hadîsleri tahrir ettiği görülmektedir. Bu bağlamda dönemin geleneğine uygun olarak kitap ismi yerine müellife atıfta bulunarak kullandığı kaynakların başında İbn Ebî Şeybe,⁷⁷ Abdürrezzâk,⁷⁸ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî,⁷⁹ Ahmed b. Hanbel,⁸⁰ Müslim,⁸¹ Ebû Dâvûd⁸² ve Tirmizî⁸³ gelmektedir.

Ayrıca İbn Battâl'in az da olsa daha mukaddem hadîs eserlerine de atıfta bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda Ma'mer (v.153/770),⁸⁴ Hammâd b. Seleme (v.167/783),⁸⁵ Süfyân b. Uyeyne (v.198/813)⁸⁶ gibi âlimlerin kitapları örnek verilebilir. İbn Battâl, cünüp kimsenin eliyle su kabından su almasıyla kaptaki suyun necis olup olmayacağı ile ilgili muhtelif rivâyetleri bir araya toplayarak, bütünlük içinde değerlendirmiştir. Sahâbe ve tabiûn âlimlerinin bu konudaki uygulamalarının kalan suya bir zarar gelmeyeceği şeklinde olduğunu belirterek "Bütün bunları İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk zikretmiştir" ifadesiyle kaynaklandırmıştır.⁸⁷

Yine İbn Battâl, hadîslerin şerhine ışık tutacak sahâbe, tabiûn ve etbau't-tabiîn âlimlerinin görüşlerini nakletmeye de büyük önem vermektedir. Özellikle rivâyetlerin anlaşılması ve ayetlerin selef yorumlarını aktarırken kullandığı kaynaklarının başında da yine Ma'mer (b. Râşid)'in eseri⁸⁸ ile Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'leri gelmektedir.⁸⁹ Bu bakımdan İbn Battâl'in *Buhârî* şerhi, ilk dönem âlimlerinin dini metinleri anlama ve yorumlama biçimlerinin bilinmesi açısından da önemli veriler sunmaktadır.

Aynı şekilde İbn Battâl, diğer rivâyet kaynaklarındaki hadîsleri, muhtelifü'l-hadîs konusundaki te'villerinde de sık sık kullanmaktadır.⁹⁰ Mesela Hz. Peygamber (s)'in gece namazını kaç rekat olarak kıldığı ile ilgili farklı rivâyetleri, yine müellif isimlerine atfederek sırasıyla Nesâî, Mâlik, Tahâvî, Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe, İbn Uyeyne, el-Esved, Ma'mer ve el-Mühelleb'in eserlerini kaynak olarak kullanmıştır.⁹¹

⁷⁷ Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 223, 235, 508, 515; IX, 45, X, 62.

⁷⁸ Bkz. İbn Battâl, *age.*, IX, 18; VIII, 482; IX, 48, 433; X, 387.

⁷⁹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I 127.

⁸⁰ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 259.

⁸¹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, IX, 527.

⁸² Bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 38.

⁸³ Bkz. İbn Battâl, *age.*, IX, 97, 394, 398, 460.

⁸⁴ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 304, 306, 332, 448; III, 269, 271, 285, VI, 542; IX, 18, 42, 109; X, 83, 90, 226.

⁸⁵ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 245, 259; II, 579; III, 435; V, 301, 376; VII, 513; X, 60, 231.

⁸⁶ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 129, 133, 138; II, 427, 554; IV, 348, 414; VI, 246; VIII, 210, 344.

⁸⁷ İbn Battâl, *age.*, I, 377-378

⁸⁸ İbn Battâl'in "Ma'mer rivâyet etti ki..." şeklindeki ifadelerin, doğrudan onun *el-Câmi*'ine atıf olduğunu düşünüyoruz. Bunun birçok yerde "Abdürrezzâk, Ma'mer'den nakletti ki..." (İbn Battâl, *age.*, I, 307; VI, 355; X, 387) şeklindeki *Musannef*'e atfen ifadesinden farklı olduğu kanaatindeyiz.

⁸⁹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 197, 299, 304,306, 378, 448; III, 269, 271; IV, 317, 337; VI, 96, 210, 542; VII, 392; VIII, 105, 122, 438; X, 48, 226,

⁹⁰ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 378;

⁹¹ İbn Battâl, *age.*, III, 127-131.

Yine İbn Battâl'in, hadîs kaynakları dışındaki eserlerdeki rivâyet malzemesini de, şerhinde kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Mesela gayr-ı müslimlerle selamlaşma konusunu şerh ederken, müşriklerin Hz. Peygamber (s)'e "السَامُ عَلَيْكَ/Ölüm üzerine olsun" demelerinin ne manaya geldiğine dair Katâde rivâyetini, Bakıy b. Mahled'in tefsir kitabında bulduğunu ifade ederek, oradan nakilde bulunmaktadır.⁹² Aynı şekilde Hâricîlerin durumuyla ilgili bir hadîsin şerhinde "Ali b. Saîd, *et-Tâa' ve'l-ma'siye* adlı eserinde Hz. Peygamber (s)'e isnâd ettiği şu hadîsi zikretmiştir..." diyerek ilgili hadîsi kaydetmektedir.⁹³

B. Dirâyetü'l-Hadîs Kaynaklarının Kullanımı

Dirâyet, sözlükte (d-r-y) kökünden türemekte, fetanet, şuur, idrak, marifet ve ilim gibi anlamları da kuşatacak genişlikteki bilmeyi ifade etmektedir. Bu sebeple dirâyet, bir araştırma ve kavrama sürecinden sonra hâsıl olan bilgiyi anlatmaktadır.⁹⁴ Bir şeyi derinliğine ve genişliğine araştırmak, iyi bir ayırım, seçim, tenkit ve işin künhüne vâkıf olmak, dirâyet kavramının muhtevasını oluşturmaktadır.⁹⁵

Hadîs ilminin iki ana kolundan birisinin adı olarak Dirâyetü'l-hadîs'in tanımı ise, kaynaklarda Rivâyetü'l-hadîs ile kesişen bir şekilde de yapılabilmekte ve "rivâyetlerin sağlamlık derecesini tesbit etmeyi konu alan bir hadîs ilim dalı"⁹⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. Dirâyetü'l-hadîs'in bir Hadîs kavramı olarak tarihi süreç içinde geçirdiği anlam kaymalarını burada ele alacak değiliz.⁹⁷ Ancak, mustalahu'l-hadîs anlamında kullanılan bu yaygın tanımın dirâyetü'l-hadîs kavramını ifade etmede yetersiz kaldığı açıktır.⁹⁸ Zaten *dirâyet*, sözlük anlamına da uygun olarak, ilk dönemlerden itibaren rivâyetü'l-hadîs'i tamamlayan faaliyetin bir adı olarak kullanılmaktadır. Bu kullanımda yaygın tanımda ifade edildiği gibi 'hadîslerin red ve kabul açısından râvilerini ve metinlerini inceleyen faaliyetlere işaret eden bir kavram'⁹⁹ değil, onların anlaşılması ve hüküm çıkarılması yönünden metinlerini ele alan Hadîs ilimlerini ifade eden bir kavramdır.¹⁰⁰ Bir başka ifade ile dirâyetü'l-hadîs, hadîslerin rivâyet keyfiyetinden ziyade, onları anlama ve yorumlama ile ilgili ilmi uğraşları kuşatan bir hadîs terimidir. Nitekim Hatîb Bağdâdî (v.463/1071)'nin, "dirâyet" kavramını "fikh" kavramıyla birlikte ele aldığı ve eş manada kullandığı görülmektedir.¹⁰¹ Mesela orada hadîs olarak naklettiği şu ifade, sıhhatiyle ilgili

⁹² İbn Battâl, *age.*, IX, 37-38.

⁹³ İbn Battâl, *age.*, V, 126.

⁹⁴ İbn Manzûr, *age.*, XIV, 254; Râgıb, *Müfredât*, 243.

⁹⁵ Koçkuzu, *age.*, 20.

⁹⁶ Çakan, "Dirâyetü'l-Hadîs", DİA, IX, 366. Ayrıca bkz. Süyûtî, *age.*, I, 8-9; Subhî Sâlih, *age.*, 86; Çakan, *Anahatlarıyla Hadîs*, 40; Aydınli, *age.*, 20.

⁹⁷ Bu hususta bkz. Gumârî, *age.*, 10; Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 98-102; Güler, *agm.*, 113-116.

⁹⁸ Bkz. Gumârî, *age.*, 11-14.

⁹⁹ Mesela bkz. Kannûcî, *el-Hitta*, 79.

¹⁰⁰ Bkz. Güler, *agm.*, 116.

¹⁰¹ Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, II, 149 vd.

tartışmalar¹⁰² bir tarafa, en azından el-Hatîb'e kadarki dönemde "dirâyet" kavramının hangi anlamda kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir: "Dirâyet ehli olun, rivâyet ehli olmayın. Fıkhını bildiğiniz bir hadîs, rivâyet ettiğiniz bin hadîsten hayırlıdır."¹⁰³

İlimler tarihçisi Taşköprîzâde (v.968/1561)¹⁰⁴ ve benzer ifadelerle Kâtib Çelebi (v.1067/1656), Dirâyetü'l-hadîs ilmini şöyle tanımlamaktadır: "İlmü dirâyeti'l-hadîs, Arap dili kurallarına ve dinî ilkelere dayanarak, Hz. Peygamber (s)'in ahvaline uygun bir şekilde hadîs lâfızlarındaki mana ve kastedilen anlamı araştıran bir ilimdir. Konusu, manalarının doğru ve nebevî murada uygun olarak anlaşılması bakımından Rasûlullâh (s)'in hadîsleridir. Amacı, Peygamber ahlâkı ile ziynetlenmek ve onun hoş görmediği veya yasakladığı şeylerden uzak durmaktır. Faydası ise, düşünen bir kimseye gizli olmayacağı üzere çok büyüktür. Dirâyetü'l-hadîs ilminin temel ilkelerine (mebâdi) gelince, Arapçaya dair ilimlerin, Hz. Peygamber (s) ile ilgili tüm kıssa ve haberlerin, Kur'ân, Hadîs ve Fıkh vb. ilimlerin bilinmesi gerekir."¹⁰⁵

Velhasıl, çağdaş hadîs araştırmacısı el-Gumârî (v.1413/1993)'nin rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs ilimlerinin tanımıyla ilgili olarak yazmış olduğu müstakil eserinde, bu husustaki bilinen tartışmaları naklettikten sonra dirâyetü'l-hadîsin tanımıyla ilgili yaptığı şu açıklamayı zikrederek meseleye nokta koyalım: "Bütün bu anlattıklarımızdan sonra, bu iki ilim dalı arasındaki fark vuzuha kavuşmuş olmaktadır: Rivâyetü'l-hadîs ilminin konusu, kabul ve red yönünden râvi ile mervidir. Dirâyetü'l-hadîs ilminin konusu ise, anlaşılması (fehmi) ve kendisinden hüküm çıkarılması (istinbât) yönünden hadîs metinleridir."¹⁰⁶

Buna göre, konumuz olan Hadîs şerhlerinin Hadîs ilmine ait kaynaklarına döndüğümüzde, bu bağlamda öncelikli ve üzerinde durulması gereken asıl kaynakların dirâyetü'l-hadîse ait kaynaklar olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zira şerh, bir tür hadîsleri anlama ve onlardaki murâd-ı Nebîyi ortaya çıkarma faaliyetidir. Durum böyle olunca, hadîs şerhlerinin Hadîs kaynakları bağlamında vazgeçilmezlerinden birisi onların manalarını doğru bir şekilde ortaya koymak üzere geliştirilen ve rivâyetlerin muhtevalarını esas alan dirâyet kaynakları olacaktır. Nitekim Hadîs ilminin rivâyetle ilgili bütün mesaisi de, aslında dirâyet çalışmalarına hizmet etmektedir. Zira Hadîs ilminin birinci derecedeki amacı, hadîs metinlerinin manalarını tahkik etmektir.¹⁰⁷

¹⁰² Kitabın muhakkiki, hadîs olarak nakledilen bu sözün Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, I, 174'te de rivâyet edildiğini, ancak ileri derecede zayıf ve illetli olduğu bilgisini not etmektedir. Bkz. Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, II, 157 (dipnot: I.).

¹⁰³ Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, II, 156-158.

¹⁰⁴ Taşköprîzâde, *age.*, I, 576.

¹⁰⁵ Kâtib Çelebi, *age.*, I, 635.

¹⁰⁶ Gumârî, *age.*, I 3.

¹⁰⁷ Kâsımî, *age.*, 78.

Dirâyetü'l-hadîs (Usûl-i hadîs) ilmüne ait kaynaklar cümlesinden olarak İlelü'l-hadîs, İhtilâfu'l-hadîs, Esbâbü vürûdi'l-hadîs, Garîbü'l-hadîs, Nâsihu'l-hadîs, Nakdü'r-ricâl (cerh-ta'dil), Esmâü'r-ricâl ve Tabakât eserleri başta gelmektedir.¹⁰⁸

Şimdi bu hususları dikkate alarak, hadîslerin muhteva tahlili üzerinde yoğunlaşan söz konusu Hadîs ilimlerinden bazılarının, Hadîs şerhlerinde kaynak olarak kullanımını, İbn Battâl örneğinde ele almaya çalışalım.

C. Hadîs Usûlü ve Ricâl İle İlgili Kaynakların Kullanımı

Hadîs şerhlerinin Hadîs usûlüne dair bilgilere ve bu konudaki kaynaklara büyük önem verdikleri görülmektedir. Bu husus, daha çok muahhar dönem hadîs şerhlerinin bariz özelliklerindedir. Eserine geniş bir mukaddime yazmış olan İbn Hacer'in şerhi, bu konuda güzel bir örnektir. O, *Sahîh-i Buhârî* şerhi *Fethu'l-bârî*'sine Hadîs usûlü konularını ele aldığı bir mukaddime yazmıştır. *Hedyü's-sârî mukaddimetü fethi'l-bârî* adıyla bu mukaddime, zaman içinde şerhi kadar meşhur olmuş ve bir Hadîs usûlü kaynağı olarak ayrı bir eser gibi değerlendirilmiştir. Ayrıca İbn Hacer, bazen müellif ve eser adını zikrederek el-Hatîb el-Bağdâdî (v.463/1071)'nin *el-Kifâye*'sinden¹⁰⁹ İbnü's-Salâh (v.643/1245)'in *Ulûmü'l-hadîs*'ine kadar,¹¹⁰ Hadîs usûlüne dair ilk dönem eserlerden *Fethu'l-bârî*'de kaynak olarak yararlanmıştı.

Diğer bir Buhârî şârihi olan Aynî (v.855/1451) de, şerhine bir *Mukaddime* ile başlamış ve burada *el-Câmiu's-sahîh* hakkındaki bilgileri müteakiben, Hadîs ilminin mevzusu, kaynakları, meseleleri ile, rivâyetlerin anlaşılmasında Arap dilinin önemi ve sünnetin kısımları gibi bazı konulara işaret etmiştir.¹¹¹ Ayrıca şerhin içerisinde Aynî, açmış olduğu "بيان نوع الحديث /Hadîsin çeşidinin beyanı" ve "بيان لطائف إسناده /Hadîsin isnâd özelliklerinin beyanı" gibi başlıklarla, Hadîs usûlüne dair bilgileri ele almıştır.¹¹² Aynî, genelde kaynaksız verdiği usûl bilgilerinde, İbnü's-Salâh'ın adını zikrederek kaynaklarından birisini de ifade etmiş olmaktadır.¹¹³

Öte yandan hadîs şârihleri arasında görülen tartışmaların önemli bir bölümünü, usûle dair görüş farklılıkları oluşturmuştur.¹¹⁴ Bu husustaki kaynakların belirlenmesinde ise, şârihin mezhebi yönelişinin etkisi olduğu görülmektedir.¹¹⁵ Bu durum da, Hadîs şerhlerinde Hadîs usûlü bilgilerinin ve kaynaklarının kullanımının yaygınlığının ve öneminin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Çalışmamızın örneği İbn Battâl'ın Hadîs usûlüne dair kaynak kullanımına gelince, şerhinde bir mukaddime bulunmamasının yanı sıra, muhtevasında da

¹⁰⁸ Güler, *agm.*, 115.

¹⁰⁹ Bkz. İbn Hacer, *age.*, I, 149, 171, 172.

¹¹⁰ Bkz. İbn Hacer, *age.*, I, 52, 366, 499; IV, 59.

¹¹¹ Bkz. Aynî, *age.*, I, 19-33.

¹¹² Aynî, *age.*, I, 46, 47, 77.

¹¹³ Aynî, *age.*, I, 32.

¹¹⁴ Bkz. Sakallı, *Hadîs Tartışmaları*, 126-130.

¹¹⁵ Sakallı, *age.*, 127.

onun Hadîs usûlüne dair konulara fazla değinmediği görülmektedir. Şerhin muhtevasında kolayca gözlenebilen bu durum, daha sonra matbu nüshası için hazırlanan *Fihrist*'indeki verilerden de anlaşılmalıdır. Buna göre İbn Battâl'ın, sadece on iki yerde Hadîs usûlüne dair kısa bilgiler naklettiği tespit edilebilmiştir.¹¹⁶ Söz konusu usûl konularında ise o, belli bir kaynağa işaret etmeksizin sahâbe mürseli hakkında mezheplerin görüşleri,¹¹⁷ mana ile rivâyet konusu,¹¹⁸ hadîslerdeki lahnlerin düzeltilmesi gereğiyle ilgili âlimlerin görüşleri ve diğer bazı usûl bilgilerini¹¹⁹ nakletmekle yetinmiştir. Mesela Hadîs usûlünün başlıca konularından olan haber-i âhadın dinî delillerden birisi olduğunu savunmuş, ancak bu konuda bir kaynak göstermemiştir.¹²⁰ Muhtelifü'l-hadîs konusunda da önemli bilgi ve nakillerin bulunduğu İbn Battâl şerhinin bu özelliği üzerinde biraz sonra durulacaktır. İbn Battâl şerhinde muahhar şerhlere göre Hadîs usûlüne dair bilgilere ve kaynaklara fazla yer verilmemesinin bir sebebi olarak, henüz o dönemde Hadîs usûlüne dair sistematik edebiyatın bulunmayışı yanında, bu tür bilgilerin o dönem hadîs şerhlerinin muhtevası dışında görülmesinin de etkili olabileceğini düşünüyoruz.¹²¹

Hadîs şerhlerinin dirâyetü'l-hadîse ait kaynakları cümlesinden zikredilmesi gereken diğer bir grubu, Cerh-ta'dîl ve Ricâl edebiyatına ait kaynaklar oluşturmaktadır. Özellikle hadislerin senetleri üzerinde duran müteahhir şârihler, râvi isimlerinin zabtı, onların rivâyet ehliyetleri, şerh edilen kitapta hangi isimlerle anıldığı,¹²² râvilerin hangi tabakaya mensup oldukları ve genel biyografileri hakkındaki bilgileri verirken,¹²³ Cerh-ta'dîl, Tabakât ve Ricâl ilimlerine ait kaynaklara müracaat etmektedirler. Bu konudaki geniş bilgilere sistematik olarak yer veren şârihlere örnek olarak Aynî'yi gösterebiliriz. O, *Umdetü'l-kâr*'de “بيان ضبط الرجال /Hadîsin râvilerinin isimlerinin okunuşunun beyanı” ve “بيان رجاله /Hadîsin râvilerinin beyanı”¹²⁴ ya da “ذكر رجاله /Hadîsin râvilerinin zikri”¹²⁵ gibi yan başlıklar altında râvilerin geniş biyografik bilgilerine ve cerh-ta'dîl durumlarına yer vermektedir. Ayrıca Aynî, râvilerin biyografileriyle ve mensup oldukları kabile ya da mezheple ilgili daha detay bilgileri, “بيان الأنساب /Râvilerin neseplerinin beyanı” adıyla zaman zaman açtığı yan başlıklarda vermektedir.¹²⁶ Bu hususta kullandığı kaynakla-

¹¹⁶ Bkz. Sabîhî, *el-Fehârisi'l-ilmîyye li şerhi Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*, 590-591.

¹¹⁷ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 169; IV, 90.

¹¹⁸ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 186; IV, 180.

¹¹⁹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 406; II, 149; II, 233; IV, 354; V, 315; VIII, 556.

¹²⁰ İbn Battâl, *age.*, X, 385.

¹²¹ Bugün için elde mevcut bilgilere göre en eski usûl kitaplarından birisi Râmehürmüzî (v.360/970)'ye aittir ve o da bütün Hadîs usûlü konularını sistematik bir biçimde ihtiva etmemektedir. Bkz. Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 178-179.

¹²² Mesela şârih İbn Hacer, Buhârî'deki hadîste ismi “Hilâl b. Afî” olarak geçen kişinin, “İbn Üsâme olarak tanındığını” tespit etmektedir. İbn Hacer, *age.*, V, 27.

¹²³ Örnekler için bkz. İbn Hacer, *age.*, I, 28, 498; III, 147; XI, 401; XII, 89; Aynî, *age.*, I, 45-46.

¹²⁴ Bkz. Aynî, *age.*, I, 44, 45, 72, 196.

¹²⁵ Bkz. Aynî, *age.*, VII, 35; IV, 5.

¹²⁶ Bkz. Aynî, *age.*, I, 45, 405.

rın başında ise Ukaylî (v.322/933), İbn Hibbân (v.354/965), İbn Adî (v.365/975), Ebu'l-Feth el-Ezdî (v.374/984)¹²⁷ gibi âlimlerin rical kitapları ile, el-Hatîb el-Bağdâdî (v.463/1070) ve ez-Zehebî (v.748/1347)¹²⁸ gibi âlimlerin genel biyografi kitapları gelmektedir.

İbn Hacer de, şerhinde râviler ile ilgili tanıtıcı bilgiler vermeye, rivâyet ehliyetleri açısından onlardan bahsetmeye özen göstermiştir. Bu husustaki metodunu o şöyle ifade etmektedir: “Bu konuda birçok kitap bulunduğu için, *Feth*'de râvilerin tercümelemleri hakkında sözü fazla uzatmamayı yeğledim. Ancak bir râvinin aynı isimdeki bir diğeriyle karışma ihtimalinin olduğu durumu; yine bir râvinin Buhârî'de bir iki yerde geçiyorsa bu durumu ve zayıf olduğunu zikrettiğimiz râvilerin durumlarını açıkladım. Böylece bu durumları araştırıp ortaya koyarak, *Sahîh-i Buhârî*'de hadîsi geçen kimselerden ayıpların (levm) kaldırılmasına çalıştım...”¹²⁹ Müteakiben İbn Hacer, kendisinin de râvi tercümelemleri ve ricâl değerlendirmesi hususunda eserlerinin bulunduğuna işaret etmektedir.

İbn Battâl ise, şerhinde hadîslerin metinleri üzerinde durmayı esas aldığından olsa gerek, çok az sayıda hadîslerin sened ve râvileri hakkında değerlendirmeye yer vermektedir.¹³⁰ O, râvilerin cerh-tadil durumlarını ortaya koymak üzere yapılan çalışmaların ve zayıf olanlarının cerh edilerek durumlarının açıklanmasının giybet olmadığını, İbn Maîn gibi Hadîs âlimlerinin bu konudaki görüşlerini kaynak göstererek açıklamaktadır.¹³¹ Ancak İbn Battâl'in ricalle ilgili yaptığı az sayıdaki değerlendirmelerinde dayandığı kaynakların başında, eserini şerh ettiği Buhârî'nin bu sahadaki eserleri gelmektedir. Mesela o, “el-Hakem b. Atiyye'nin zayıf olduğu” bilgisini, Buhârî (v.256/869)'nin *Kitâbü'd-duafâ*'ını kaynak göstererek ifade eder.¹³² Yine Mûsâ b. Muhammed'in rivâyetini değerlendirirken de, dönemindeki geleneğe pek uymayan bir şekilde müellif ve eser ismini birlikte zikrederek, Buhârî'nin *Duafâ*'ını kaynak olarak kullanmaktadır.¹³³

İbn Battâl, bir konudaki farklı muhtevalı hadîsler hakkında tercihte bulunması gerektiğinde, onların sened veya râvileri arasında bir değerlendirme yaparak sonuca ulaşmaktadır. Bu hususta da râvileri hakkında rical kaynaklarında yapılan tespitlerden hareket etmektedir. Mesela ‘ramazanda özürsüz olarak orucunu bozan kimsenin durumu’¹³⁴ ile alâkalı Ebû Hüreyre ve Âişe kaynaklı iki rivâyetten birisini tercih sadedinde, Buhârî'nin *et-Târih*'ini (muhtemelen *et-Târihu'l-kebir*) kaynak göstererek, Ebû Hüreyre'den hadîsi nakleden Ebû'l-Mutavvis'in isminin

¹²⁷ Bu kaynakların kullanım şekli ve müellif isimlerinin zikredilerek kullanımı konusundaki örnek için bkz. Aynî, *age.*, VII, 328

¹²⁸ Bkz. Aynî, *age.*, V, 157.

¹²⁹ İbn Hacer, *Intikâdü'l-i'tirâd*, I, 75.

¹³⁰ İsnad değerlendirmesiyle ilgili bkz. İbn Battâl, *age.*, IV, 460.

¹³¹ İbn Battâl, *age.*, IX, 249.

¹³² İbn Battâl, *age.*, IX, 349.

¹³³ İbn Battâl *age.*, II, 17.

¹³⁴ Bkz. Buhârî, *Savm*, 29 (II, 235).

Yezîd olduğunu ve bu hadîsinde teferrüd ettiğini; dolayısıyla bu hadîsin zayıf olduğu bilgisini vermektedir.¹³⁵ Aynı şekilde bazen râvileri tenkit eder ama hangi kaynağa dayandığını zikretmez. Mesela, 'Kur'ân öğretme karşılığında ücret alımı' ile ilgili konusunda gelen farklı rivâyetleri tercih ederken "el-Muğîra b. Ziyâd zayıftır, Ebû Cehrem maruf değildir, Ebu'l-Mehzem'in zayıf olduğunda icma vardır, İbn Mes'ûd hadisi zayıftır..." şeklinde değerlendirmelerde bulunmakta, fakat bu bilgilerin kaynağını vermemektedir.¹³⁶

Genellikle şerhinde hadîslerin sıhhat değerlendirmeleriyle alâkalı hususlara pek girmeyen İbn Battâl, bazen şerhini yaptığı hadîsin tahriciyle birlikte, açıklayıcı mahiyette naklettiği rivâyetlerin senetleri hakkında kısa değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹³⁷ Bu hususla ilgili olarak yine kendisinden önceki rivâyet kaynaklarına müracaat ederek, mesela Tirmizî'nin o rivâyetle ilgili "hasen-sahîh dedi"ği bilgisini kaydetmektedir.¹³⁸

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere İbn Battâl'in muahhar şerhlere nispetle râvi ve senet değerlendirmelerine az yer vermektedir. Bu durumda da genelde bir hadîs kaynağı kullanmak yerine, mensubu olduğu Mâlikî ulemasının o rivâyet hakkındaki değerlendirmesiyle yetindiği görülmektedir. Bu, onun, *Sahîh-i Buhârî*'yi baştan aşağıya şerh etmek yerine, ondan fikhî hüküm elde etme ve bunu yaparken de Mâlikî fikhini ve temsilcilerini esas almış olmasından kaynaklansa gerektir. Nitekim İbn Battâl, rivâyetlerin isnâd tahlillerinden daha çok, Buhârî'nin rivâyet ettiği hadîslerden Mâlikî mezhebinin destekleyecek ve İmam Mâlik'in görüşlerini teyit edecek şekilde bütün mezheplerin görüşlerini sıralamaya daha çok önem vermektedir. Bu konudaki en önemli kaynağı Mâlikî'nin *el-Muvatta'*¹³⁹ ile onun görüşlerinin toplandığı ve Sahnûn (v.240/854) tarafından oluşturulan *el-Müdevvene*¹⁴⁰ gibi Mâlikî âlimlerin eserleridir. Ayrıca İbn Battâl, hemen her rivâyetin şerhinde Ebû Hanîfe (v.150/769), Şâfiî (v.204/819), Ahmed b. Hanbel (v.241/855), et-Tahâvî (v.321/933), et-Taberî (v.310/922) ve diğer fakih ve muhaddislerin görüşlerine yer vermek ve hadîslerle ilgili fikhî yorumlarıyla birlikte rivâyet hakkındaki değerlendirmelerini de nakletmektedir.¹⁴¹ Ancak İbn Battâl'in neredeyse her husustaki en temel kaynağı, hemen her sayfasında "Mühelleb dedi ki," diye andığı Kâdî el-Mühelleb b. Ebî Sufra (v.435/1044)'dır. Buhârî şârihlerinden¹⁴² olan ve hem fakih hem de hadisçiliğiyle öne çıkan bu zat, aynı zamanda İbn Battâl'in önde gelen hocalarındandır.¹⁴³

¹³⁵ İbn Battâl, *age.*, IV, 70. Ayrıca bkz. IX, 135.

¹³⁶ İbn Battâl, *age.*, VI, 406. Aynı şekilde 'küsuf namazının kıraati' ile ilgili rivâyetlerin râvileri hakkındaki değerlendirmesi için bkz. III, 52.

¹³⁷ Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 514-517; VIII, 480; VII, 275.

¹³⁸ İbn Battâl, *age.*, IX, 46.

¹³⁹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, VIII, 576; IX, 428

¹⁴⁰ Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 517; III, 313.

¹⁴¹ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, VIII, 151; 162-165.

¹⁴² Sandıkçı, *age.*, 25.

¹⁴³ İbn Battâl, *age.*, I, (muhakkikin mukaddimesi) 12.

Hadîs şerhlerinin Hadîs usûlü ve ricâli ile ilgili kaynak kullanımına dair bu bilgilerden sonra, hadîsleri anlama ve yorumlama üzerinde yoğunlaşan Dirâyetü'l-hadîs ilimlerine ait kaynaklar üzerinde durmak istiyoruz. Bu sadette Garîbü'l-hadîs ile, Nâsihu'l-hadîs ve Esbâbü vürûdi'l-hadîs'i de bünyesinde barındıran Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs ilimlerine ait kaynakların öne çıktıkları görülmektedir.

D. Garîbü'l-Hadîs Kaynaklarının Kullanımı

el-Hattâbî (v.388/998) *garîb* kelimesinin anlamıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Sözdeki garîblik, vatanından uzak ve ehlinden ayrı olan kimse gibi, kapalı ve anlaşılması zor sözdür. Sözdeki *garîblik* iki sebepten olmaktadır: Birincisi, uzun düşünme ve fikrî araştırmadan sonra anlaşılabilen kapalı manalarının olmasından, diğeri ise, (dilleri) pek bilinmeyen (şâzz) Arap kabilelerinin dili olup da, bize ulaştığında garîb bulunduğumuzdandır."¹⁴⁴

İlk oluşan Hadîs ilimlerinden birisi olan¹⁴⁵ ve 'Hadîs metinlerinde az kullanıldığı için anlaşılması zor olan ya da manası kapalı olduğu için açıklanmayı gerektiren kelimeleri'¹⁴⁶ inceleyen Hadîs ilim dalına, Garîbü'l-Hadîs ilmi denilmektedir. Bu ilim dalının oluşumunda, hadîsin kaynağından uzaklaşma ve fetihlerle Arap olmayanların İslâm'a girmiş olmasıyla dilde yaşanan bozulma gibi etkenlerin yanında, mesela, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, zaman zaman çeşitli kabilelere ait lehçeleri kullanması veya *cevâmiu'l-kelim* olması gibi hususlar ile Arap dilindeki ilmî gelişmeler etkili olmuştur.¹⁴⁷

Dilbilimin temelini, *kelime* oluşturmaktadır. Yine kelime, insan cinsinin anlaşma biçimi olan *konusmanın*, yani *kelâmın* da temelidir.¹⁴⁸ Kelime olmadan kelâm ve düşünce oluşmayacağına ve kelime anlaşılmadan cümle ve ifadelerin anlaşılması mümkün olmayacağına göre, kavramları ve ibareleri önce kelimeye dayalı olarak anlamaya başlamak en doğru yoldur. Dolayısıyla kelime bilgisi, anlama ve yorumlama ile ilgili bütün faaliyetlerin ortak hareket noktasıdır. Bu özelliğiyle de, bütün beşerî faaliyetlerde olduğu gibi her ilim dalı için de en önemli ve öncelikli araç, kelime ve kavram bilgisidir.

Binâenaleyh Garîbü'l-hadîs edebiyatı, hadîs şerhlerinin en önemli ve ilk müracaat edilen kaynakları olmuştur. Hatta ilk dönemler için Garîbü'l-hadîs çalışmaları başlı başına hadîsleri sistematik anlama ve yorumlama yolunda atılan ilk ilmî gayretler olmuş ve bu sebeple de haklı olarak "ilk hadîs şerhleri"¹⁴⁹ olarak literatüre geçmiştir.

¹⁴⁴ Kannûcî, *el-Hitta*, 173.

¹⁴⁵ İlk *Garîbü'l-hadîs* müellifinin kim olduğuyla ilgili tartışmalar ve diğer ilk müellifler hakkında bkz. Özpınar, *age.*, , 281-282

¹⁴⁶ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 272; Süyûtî, *age.*, II, 108; Koçyiğit, *Hadîs İstılahları*, 115.

¹⁴⁷ Bkz. Özpınar, *age.*, 272 vd.

¹⁴⁸ Bkz. Râğib, *age.*, 660.

¹⁴⁹ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 141.

İbn Kesîr (v.774/1194)'in şu ifadeleri de, Garîbü'l-hadîsin hadîs şerhçiliğindeki yerlerine işaret etmektedir: "Garîbü'l-hadîs, isnâd ve ona bağlı hususlarla ilgili olmayıp; Hadislerin anlaşılması, bilinmesi ve amel edilebilmesiyle alâkalı önemli konulardan birisidir"¹⁵⁰

Aynı şekilde son dönem hadîs âlimleri de hadîslerin anlaşılması ve yorumlanmasında Garîbü'l-hadîsin önceliğine ve önemine dikkat çekmektedirler. Bunlardan Nureddin İtr, bir hadîs şerhi çalışmasının ilk unsurunun dil çalışması olduğunu ifade ederken, bunun başında da Garîbü'l-hadîs bilgisinin geldiğini vurgulamaktadır.¹⁵¹ Ahmed Muhammed Şâkir (v.1378/1958) de, Garîbü'l-hadîs çalışmalarının hem hadîs hem de dil ilimlerinin ortak ürünü olduğuna işaret etmekte ve bunun bir tür hadîs anlama ve yorumlama faaliyeti olduğunu ifade etmektedir.¹⁵² Nitekim hadîs şârihleri, rivâyetlerdeki Garîbü'l-hadîslerin açıklanmasında bu sahanın ilk dönem uzmanlarından azami derecede yararlanmışlardır.¹⁵³

Her Hadîs şerh çalışmasının vazgeçilmez kaynağı olan Garîbü'l-hadîsler sadedinde İbn Battâl'ın Buhârî şerhine bakıldığında, bizzat şerhi yapılan Buhârî'nin zaten Garîbü'l-hadîs kaynaklarını kullandığını ifade ederek konuya başlamak gerekir. Bu hususta bolca malumat veren İbn Hacer (v.852/1448)'in tespitine göre, Nadr b. Şumeyl (v.203/818), el-Ferrâ (v.207/822), Ma'mer b. el-Müsennâ (v.210/825) ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v.224/838) gibi, dönemin dört büyük dil âlimi ve bu sahanın öncüleri, Buhârî'nin Garîbü'l-hadîs hususundaki kaynakları olmuştur.¹⁵⁴ Hatta Buhârî, *Sahîh*'inde söz konusu âlimlerin Garîbü'l-hadîse dair izahlarına çokça yer vermesinden¹⁵⁵ dolayı, Kirmânî (v.786/1384) gibi şârihler tarafından "kitabın konusu olmadığı"¹⁵⁶ ve "eserin faydasını değil, hacmini gereksiz yere artırdığı"¹⁵⁷ için eleştirilmiştir. Buhârî'nin bu malumatı zikretmesini isabetli bulan İbn Hacer ise, onu şu ifadeleriyle savunmaktadır: "Dirâyet malzemesinin bir çeşidi de, Garîbü'l-hadîslerin şerh edilmesidir. Buhârî, bir hadîste *garîb* bir kelime bulunduğunda, bunun aslı veya benzeri Kur'ân'da mevcut ise, bu Kur'ânî kelimenin izahını ve böylece de hem Kur'ân'ın, hem de hadîsin tefsirini birlikte yapmayı âdet edinmiştir."¹⁵⁸

İbn Battâl şerhi her ne kadar fıkıh ağırlıklı bir şerh ise de, ikinci dikkat çekiçi özelliği olarak, rivâyetlerdeki Garîbü'l-hadîse vurgu yapması ve lügavî izahlara geniş yer vermesini vurgulamamız gerek. Bu, iki husus, ilk bakışta İbn Battâl şerhinin ayrılmaz bir özelliği olarak öne çıkmaktadır. Onun, hadislerdeki garîb kelime-

¹⁵⁰ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, 162.

¹⁵¹ İtr, *Menhecû'n-nakd*, 321.

¹⁵² Ahmed Muhammed Şâkir, *age.*, 162.

¹⁵³ Bkz. İbn Hacer, *age.*, I, 166, 566; III, 81, 161, 167; XI, 429

¹⁵⁴ İbn Hacer, *age.*, I, 243.

¹⁵⁵ Buhârî'nin, *Garîbü'l-hadîs* ile ilgili olarak bu alimlerden alıntıda bulunduğu yerler ve daha geniş bilgi için bkz. Sezgin, *age.*, 127-163.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *age.*, I, 243.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *age.*, VI, 366.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *age.*, VI, 366.

leri açıklamaya ve bağlamı içinde anlamlarını ortaya koymaya özel bir önem verdiği ilk bakışta görülmektedir. Öyle ki, *Fihrist*'inden yaptığımız sayıma göre,¹⁵⁹ aynı kelimenin mükerrer geçtiği yerler hariç, şerhinde 903 kadar garîb kelimenin izahını yapmakta ve geçtiği rivâyetteki anlamını Garîbü'l-hadîs kaynaklarına dayanarak tespit etmeye çalışmaktadır. Bu haliyle İbn Battâl şerhinin, âdetâ *Sahîh-i Buhârî* özelinde yapılmış bir Garîbü'l-hadîs çalışması niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

Garîb kelimelerin açıklanmasında İbn Battâl, bazen kaynaklara atıf yaparken eserlerle beraber müelliflerin ismini zikrederken,¹⁶⁰ genelde döneminin usûlüne uygun olarak müracaat ettiği kaynağın adını vermeden sadece müellifine atıfta bulunmakla yetinmektedir. Bu husustaki en önemli kaynaklarının ise, kronolojik sıralamayla şunlar olduğu görülmektedir:

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (v.210/825),¹⁶¹ Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (v.213/828),¹⁶² Ebû Saîd Ahmed b. Hâlid el-Kindî (v.214/829),¹⁶³ Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (v.215/830),¹⁶⁴ Abdülmelik b. Kureyb el-Esmâî (v.216/831),¹⁶⁵ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm (v.224/838),¹⁶⁶ İbnü'l-A'râbî Muhammed b. Ziyâd (v.231/844),¹⁶⁷ İbn Kuteybe Abdullah b. Müslim (v.276/889),¹⁶⁸ Ebû İshâk İbrahim el-Harbî (v.285/898),¹⁶⁹ İbn Düreyd (v.321/933),¹⁷⁰ İbnü'l-Enbârî (v.328/939)¹⁷¹ ve Ebû Süleymân el-Hattâbî (v.388/998).¹⁷²

İbn Battâl, şerhine başladığı bazı bölüm ve bâbların başlığında şerh yerine "tefsîr" ifadesini kullandığı gibi,¹⁷³ bir hadîsin¹⁷⁴ veya bir garîb kelimenin açıklamaları için de, *tefsîr* demeyi tercih etmektedir.¹⁷⁵

¹⁵⁹ Bkz. Sabîhî, *age.*, 565-572.

¹⁶⁰ Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 73; IX, 330, 539.

¹⁶¹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 52; II, 518.

¹⁶² Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 511; VIII, 466; IX, 242; X, 469.

¹⁶³ Bkz. İbn Battâl, *age.*, VII, 304, 305;

¹⁶⁴ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 45; 64; 288; III, 126; VII, 304; VIII, 466; IX, 430.

¹⁶⁵ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, I, 288; VII, 299; 304; VIII, 466; X, 39, 469.

¹⁶⁶ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 52; V, 35, 133; IX, 37; VII, 299, 304, 305; VIII, 436; X, 469. İbn Battâl, aynı zamanda Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l-Emvâl* (V, 239) ve *Kitâbü'n-nâsîh ve'l-mensûh* (VIII, 362) eserlerini de kaynak olarak kullanmıştır.

¹⁶⁷ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 466; II, 511; V, 123.

¹⁶⁸ Bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 15; VIII, 137; X, 469.

¹⁶⁹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 53; X, 39.

¹⁷⁰ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 52, 54, 465; II, 511; X, 468.

¹⁷¹ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 54; II, 36; V, 15, 123.

¹⁷² Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 228; V, 25, 31, 58, 256; VIII, 465. İbn Battâl, el-Hattâbî'nin *Sünen-i Ebû Dâvûd* ve *Sahîh-i Buhârî* yazmış olduğu şerhlerden de her konuda istifade etmiş olabilir.

¹⁷³ İbn Battâl, *age.*, I, 55, 39..

¹⁷⁴ İbn Battâl, *age.*, X, 473.

¹⁷⁵ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 53.

İbn Battâl, bazen tek bir kelimenin izahı ve lügatteki manasını verirken,¹⁷⁶ yeri geldiğinde ise kelimenin ifade ettiği kavram ve muhtevası hakkında daha geniş açıklamalara yer vermektedir. Mesela “الفأل /fal” ile “الطيرة /kuş uçuşma” arasındaki anlam farklılığına el-Hattâbî ve el-Esmâî'den yaptığı alıntılarla açıklık getirmek istemiştir.¹⁷⁷ Aynı şekilde hadîs rivâyetinde geçen “لاعدوي /hastalığın sirayet etmesi yoktur” ifadesinin ne anlama geldiği, bunun kapsamına nelerin girdiği, çeşitlerinin ne olduğu gibi hususlardaki geniş açıklamaları İbn Kuteybe'yi kaynak göstererek izah etmektedir.¹⁷⁸

İbn Battâl, Garîbü'l-hadîse dair açıklamaları yaparken, kelimelerin kökleri ve sözlükteki karşılıklarıyla birlikte, onların nerede ve nasıl kullanıldıklarını da şiirlerden seçtiği örneklerle ortaya koymaktadır.¹⁷⁹

İbn Battâl, hadîslerde geçen garîb bir kelimenin izahında, bazen birden çok kaynaktaki bilgileri aktarmakta ve bunları toplu olarak değerlendirerek, o kelimenin bütün yönleriyle anlaşılmasını sağlayamaya çalışmaktadır. Mesela o, *Sahîh*'in başındaki *Bâbu bed'ül-vahy* bölümündeki rivayetleri şerh ettikten sonra “ذكر ما في كتاب بدء الوحي من غريب اللغة /Bed'ül-vahy bölümünde bulunan garîb kelimelerin açıklanması” şeklinde bir başlık açmış ve bu bâbdaki hadîslerde geçen garîb kelimelerin manalarını, kelimelerin okunuşunu, nahiv ve sarf bilgilerini, şiirlerdeki kullanımlarından örnekler vererek izah etmiştir. Bunu yaparken de, âdeti dilbilgisiyle alâkalı bütün müracaat kaynaklarını Sâhibü'l-ef'âl (İbn Kûtiyye), el-Esmâî, İbn Kuteybe, Halil b. Ahmed (Sâhibü'l-Ayn), Ebû Ubeyde, el-Harbî, İbnü'l-Enbarî, el-Müberra'd ve İbn Düreyd şeklinde isim isim zikretmiştir.¹⁸⁰

İbn Battâl, şerh ettiği rivâyeti lügat bakımından açıklayıcı bilgiler yanında, başka farklı ve tamamlayıcı bilgiler için de Garîbü'l-hadîs kaynaklarını kullanabilmektedir. Böylece Garîbü'l-hadîs kaynaklarında geçen bilgi ve rivâyetleri, şerh ettiği rivâyetin anlaşılmasına katkı sağlayacak bir şekilde değerlendirmektedir. Mesela 'Mescid'e hurma salkımlarının asılması'yla ilgili bir rivâyeti izah ederken, “İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*'te zikretti ki..” ve “Sâbit (b. Ebî Hazm el-Endelûsî), *Garîbü'l-hadîs*'te zikrettiğine göre...”¹⁸¹ gibi ifadelerle, bu konudaki farklı bilgileri bir arada değerlendirmektedir.

İbn Battâl'ın Garîbü'l-hadîs kaynaklarını kullanımıyla ilgili eklenecek bir husus da şudur. O, Garîbü'l-hadîs ile ilgili açıklamalarını, yukarıda zikredildiği üzere bazen bir kaynağa dayandırmadan da yapabilmektedir. Mesela hadîslerdeki garîb bir kelimeyi açıklamaya başlarken “تفسير ما فيه من الغريب /Bu rivâyette bulunan garîb kelimelerin açıklanması” şeklinde bir ifade kullanmakta ve daha sonra

¹⁷⁶ Bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 58; IX, 419.

¹⁷⁷ İbn Battâl, *age.*, IX, 436.

¹⁷⁸ İbn Battâl, *age.*, IX, 418.

¹⁷⁹ İbn Battâl, *age.*, V, 31.

¹⁸⁰ İbn Battâl, *age.*, I, 51-54.

¹⁸¹ İbn Battâl, *age.*, II, 73.

Garîbü'l-hadîs kaynaklarındaki bilgileri, bazen kaynak adını zikretmeksizin nakletmektedir.¹⁸²

Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs Kaynaklarının Kullanımı

Hadîs şerhçiliği, en yalın ifadesiyle hadîs metinlerini anlama faaliyeti olduğuna göre, şerhlerin, bu hususla ilgili olan bütün Hadîs ilim dallarından istifade etmek durumunda olduğu ortadadır. Bu kabil ilimlerin başında ise, Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs gelmektedir. Hatta hadîs rivâyetlerinin doğrudan muhtevalarına yönelik tahlilleri konu alan bu Hadîs ilimlerini, “Dini ilimlerle meşgul olan her âlimin ve hatta her Müslüman’ın bilmesi gerektiği”ne dair görüşler mevcuttur. “Zira bu ilimleri bilme sayesinde Hz. Peygamber (s)’in sözlerinde var sanılan çelişkiler ortadan kalkar ve mükellef dini hükümlerle daha tatmin olur” denilmektedir.¹⁸³

Muhtelifü'l-hadîs’i, makbul bir hadîsin aynı konuda kendisi gibi makbul bir hadîsle görünürde çelişik olması; ancak dikkatle incelendiğinde aralarında bir zıtlık olmadığı görülen hadislerden her biri şeklinde tarif etmek mümkündür.¹⁸⁴ Bu durumdaki hadîsleri tahlil ederek anlaşılır kılan ve çözüme kavuşturan Hadîs ilim dalına da Muhtelifü'l-hadîs ilmi denilmektedir.

Müşkilü'l-hadîs ise, “Anlaşılması ve açıklanması güç bir durum, bir ifade içeren hadîs” ya da “Nokta, hareke veya irab yönünden güçlük arz eden yahut karıştırmaya yol açabilecek olan kelime” diye tarif edilmektedir.¹⁸⁵ Nitekim Hadîs edebiyatı içinde müşkil kavramı, müteşâbih, muhtelif ve manası kapalı her sözü kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.¹⁸⁶ Bu durumdaki hadîsleri çözüme kavuşturmayı konu edinen ilim dalı, Müşkilü'l-hadîs ilmidir.

Bir görüşe göre Muhtelifü'l-hadîs yalnız hadîsin hadîsle ihtilâfını, Müşkilü'l-hadîs ise hadîsin diğer dinî delillerle ihtilâfını ele almaktadır. Buna göre Muhtelifü'l-hadîs kavramı, sünnetin dâhili teâruzunu, Müşkilü'l-hadîs ise harici teâruzunu ifade etmek üzere kullanılmaktadır.¹⁸⁷ Ancak bu iki Hadîs kavramı ve bu kavramlar çerçevesinde oluşan iki Hadîs ilim dalı arasında, tariflerinde görüldüğü üzere, az bir farklılık bulunmakla birlikte,¹⁸⁸ literatürde ikisi birbirinden ayrılmadan ve birbirinin yerine kullanılabilir.

Hadîs şerhçiliği açısından Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs alanındaki eserler, şârihlerin önemli kaynaklarıdır. Zira aynı konudaki farklı muhtevalı

¹⁸² Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, VII, 314.

¹⁸³ Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, 471.

¹⁸⁴ Bkz. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, 34; Aydın, *age.*, 211.

¹⁸⁵ Aydın, *age.*, 229.

¹⁸⁶ Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 29-30.

¹⁸⁷ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, 148.

¹⁸⁸ Bazı âlimler, *ihtilâf* ve *işkâl* kavramları arasında umum husus ilişkisi olduğunu; her ihtilâfın bir işkâl, ama her işkâlin mutlaka ihtilâftan ileri gelmediğini ifade etmektedirler. Bkz. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, 69. Ayrıca bu iki kavramın muhteva tahlili için bkz. Tekineş, *age.*, 27-36, 41-42.

ve çelişik gözükten rivâyetler bir çözüme kavuşturulmadan, o konudaki rivâyetin sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması mümkün değildir. Bu bakımdan her şârih, Muhtelifü'l-hadîs konusuna değinmek durumundadır.¹⁸⁹ Hatta denilebilir ki, hadîslerin şerh edilmesine duyulan en önemli sebeplerden birisi, Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs konusu olmuştur. Nitekim ilk hadîs şârihi el-Hattâbî (v.388/998), *Sahîh-i Buhârî*'yi şerh etmeye başlamasının sebebi olarak, bu kitaptaki müşkil rivâyetlerin açıklığa kavuşturulmasının ve kapalı manalarının açıklanmasının kendisinden istenmesini göstermektedir.¹⁹⁰ Bu şekilde bakımdan hadîs şerhlerinin Muhtelifü'l-hadîs konusuna verdikleri önem ve gösterdikleri özenin bir neticesi olarak, zamanla bizatihi kendileri bu sahada birer kaynak durumuna gelmişlerdir.

Buna göre rivâyetler arasındaki veya rivâyetin başka dini delillerle olan ihtilâfını çözüme kavuşturan eserlerin Hadîs şerhleri için önemi, bundan önce üzerinde durduğumuz Garîbü'l-hadîs kaynaklarından geri değildir. Hatta bu sahaların birbiriyle çok sıkı ilişkisi bulunmaktadır. Bu sebeple, bazı âlimler tarafından hadîslerdeki birbirine zıt gözükten ifadeler (muhtelifü'l-hadîs) ve anlaşılması güç kelimeler (Garîbü'l-hadîs), hadîslerin anlaşılması ve yorumlanmasındaki önemleri bakımından birlikte ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu hususta İbn Kuteybe (v.276/889)'nin eserleri güzel bir örnektir. O, "son eseri"¹⁹¹ kabul edilen *Te'vîlü muhtelifü'l-hadîs*¹⁹² kitabını, kendi ifadesine göre, *Garîbü'l-hadîs* kitabının bir devamı ve tamamlayıcısı olmak üzere tasnif etmiş ve bu ikisinin bir arada değerlendirilmesini istemiştir.¹⁹³ Zira her iki eserin muhtevasının, hadîslerin anlaşılmasına kendi açılarından katkılar sağladığını ve bir bütünlük içinde değerlendirilmeleriyle daha faydalı olacaklarını düşünmüş olmalıdır.

Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs edebiyatı, iki makbul hadîsin daha çok metniyle ve manasıyla ilgilendiği için, hadîs şerhçiliği açısından pek çok önemli malzeme barındırmaktadır. Zira gerek fıkıh konularında gerekse itikâdî konularda olsun, birbiriyle teâruz halinde görülen iki hadîsin ya da anlamı kapalı olan bir rivâyetin nasıl anlaşılması gerektiği sebepleriyle ortaya konulmadan sağlıklı bir yorumlamanın yapılamayacağı ortadadır. Bu açıdan bakıldığında Muhtelifü'l-hadîs çalışmaları, aslında bir tür şerh faaliyetidir. Şu kadar ki, sadece sınırlı ve özellikli rivâyetleri ele almasıyla, genel hadîs şerhlerinden farklı telakki edilebilir. Nitekim bu sahadaki ilk ve en önemli eserlerden birisi olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî (v.321/933)'nin *Müşkilü'l-âsâr* adlı eserine bakıldığında, onun bir anlamda hadîs şerh çalışması olduğu gözlenmektedir. Zira Tahâvî, bu eserinde âyet, hadîs, sahâbe kavli gibi dinî delilleri bir arada değerlendirmiş, nüzûl ve vürûd sebeplerinden garîb kelimelerine varıncaya kadar her türlü ihtilâf ve işkâli izah etmeye çalışarak

¹⁸⁹ Kâtib Çelebi, *age.*, I, 480.

¹⁹⁰ Bkz. Hattâbî, *age.*, I, 101, 103, 104.

¹⁹¹ Hammâd, *Muhtelifü'l-hadîs*, 61.

¹⁹² İbn Kuteybe'nin bu eseri, kaynaklarda farklı isimlerle anılmaktadır. Birçok ilimler tarihçisi ve biyografî yazarı, bu eserin adının *Müşkilü'l-hadîs* olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Tekineş, *age.*, 283.

¹⁹³ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 12-14.

özel anlamda bir şerhçilik yapmıştır. Ancak Tahâvî'nin bu eserinin söz gelimi İbn Fûrek'in aynı isimli eserinden farkı, kelâmî konularla ilgili hadîslere yer vermemiş ve bu kabil tevillere girmemiş olmasıdır.¹⁹⁴

Hadîs şerhleri, Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs konularında bu tür eserlerdeki bilgileri kullanmışlardır. Özellikle İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sinde ve Aynî'nin *Umdetü'l-kâfî*'sinde hadîslerin anlaşılması ve yorumlanmasındaki katkısı inkâr edilemeyecek olan ihtilâfü'l-hadîs konusuna ve kaynaklarına dair bolca malzeme bulunmaktadır.¹⁹⁵

İbn Battâl da Buhârî şerhinde ihtilâfü'l-hadîs meselesi üzerinde yeterince durmaktadır. Hadîslerdeki anlaşılması güç ya da birbirleriyle çelişik gözüken hususlara işaret ederek, bunlara anlaşılır çözümler getirmeye gayret etmektedir. Bu meseleler 'namazda imama her halükarda uyulup uyulmaması'yla ilgili hadîs rivâyetleri arasındaki teâruzu gidermek¹⁹⁶ gibi fikhî bir konuda olabileceği gibi, 'insanın ilk hesaba çekileceği hususun ne olacağı' ile ilgili itikâdî muhtevaya sahip rivâyetler arasındaki ihtilâfın giderilmesi de olabilmektedir.¹⁹⁷

İbn Battâl, fikhî konulardaki ihtilâfü'l-hadîs meselelerinin çözümünde, İmam Şâfiî (v.204/819), İbn Kuteybe (v.276/889), Tahâvî (v.321/933) ve Taberî (v.310/922)'yi kaynak olarak zikretmektedir. Ancak bunları müellife atıfta bulunarak serdettiği için, bu müelliflerin hangi eserlerini kaynak olarak kullandığını tespit etmek çoğu zaman güçtür.¹⁹⁸ Yine de İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*, *Cimâdu'l-İlm* ve *Kitâbü'l-ümm*'ün muhtelif yerlerinde ihtilâfü'l-hadîs konusuna geniş yer verdiği ve *Kitâbü ihtilâfü'l-hadîs* adında bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.¹⁹⁹ Şâfiî, konuyu müstakil olarak ele aldığı ikinci eserinde, özellikle fikhî konulardaki rivâyetleri ele almış, kelâmî tartışmalardan uzak durmak adına itikâdî muhtevalı rivâyetlerdeki ihtilâflara yer vermemiştir.²⁰⁰

Şâfiî'nin bıraktığı bu boşluğu İbn Kuteybe (v.276/889) *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* adlı eseriyle doldurmuştur. Nitekim İbn Battâl'in ihtilâfü'l-hadîs konusundaki

¹⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, 44.

¹⁹⁵ Bkz. Canlı, *age.*, 94.

¹⁹⁶ Buradaki teâruzu nasıl çözüme kavuşturduğu hakkında bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 309-317.

¹⁹⁷ Mesela, insanın ilk hesaba çekileceği hususun namaz olacağıyla ilgili rivâyet ile ilk hesabı görülecek hususun haksız yere kan dökmek olduğuyla ilgili rivâyet arasında bir teâruzun bulunmadığını, birincisinin Allâh ile olan sorumluluklar bağlamında, diğerinin ise insanlarla olan ilişkiler bağlamındaki ilk sorulacak hususlar olduğunu söyleyerek açıklamıştır. Bkz. İbn Battâl, *age.*, VIII, 493-494.

¹⁹⁸ İbn Battâl'in bu kaynaklardan yaptığı alıntılann yerleri, verdiği bilgilerin izi takip edilerek elde mevcut olan kaynaklarla karşılaştırma yapılabilir. Böylece, adını verdiği müellifin hangi eserini kaynak olarak kullandığı tespit edilebilir. Nitekim böyle bir çalışma yapılarak Tahâvî'nin *Şerhu meâni'l-âsâr*'ından yaptığı alıntılann yerleri kısmen de olsa tespit edilebilmiştir. Bkz. Özer, *age.*, 32 (119. dipnot).

¹⁹⁹ Şâfiî, Muhammed b. İdris (v.204/819), *İhtilâfü'l-hadîs*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrût, 1405/1985. Ancak Şâfiî'ye nispet edilen ve müstakillen neşredilen bu eserin, aslında *Kitâbü'l-ümm*'ün son bölümü olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Uğur, *age.*, 192.

²⁰⁰ Bkz. Özpınar, *age.*, 266.

kaynaklardan birisini de İbn Kuteybe'nin bu eseri olmuştur.²⁰¹ Mesela meşhur Muhtelifü'l-hadîs rivâyetlerinden olan: “ لَاعَدُوِي، وَلَا طَيْرَةَ، وَالشُّؤْمُ فِي ثَلَاثٍ: فِي الْمَرْأَةِ، وَالْأَرْضِ وَالْأَيَّامِ / Hastalık bulaşması ve uğursuzluk yoktur. Uğursuzluk üç şeydedir: Evde, kadında ve atta” şeklindeki Ebû Hüreyre'den nakledilen Buhârî rivâyetine karşı Mu'tezile'nin “ لا طيرة ” ve akabindeki “ الشئوم في ثلاث ” ifadelerinin teâruz halinde olduğunu ve dolayısıyla rivâyetin kendi içinde çeliştiğine dair itirazlarına, İbn Kuteybe'nin bu husustaki görüşlerini naklederek cevap vermiştir.²⁰² Böylece Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi bu iki hadîsin ihtilâf etmediğini, sahanın meşhur kaynaklarına dayanarak delilleriyle açıklamıştır.

İbn Battâl, *Sahîh*'in şerhinde ilk bâbdan²⁰³ itibaren yeri geldikçe Buhârî'nin amaçlarını tespit etmeye; hangi bâbı ne maksatla oluşturduğunu açıklamaya ve bu amaç doğrultusunda o bâbdaki hadîsleri şerh etmeye büyük itina göstermektedir. Bu durum özellikle kelâmî konuların ele alındığı bölüm ve bâblarda daha barizdir. O, kelâmî konularda Buhârî döneminin tartışmalarını dikkate alarak, onun bâbları oluşturmadaki hedeflerini ve amaçlarını tespit etmektedir. Mesela *Kitâbü't-tevhîd*'in ilk bâbının şerhinde şöyle demektedir: “Bu bâbın başlığı, Allâh'ın bir olduğunu ve cisim olmadığını ortaya koymaktadır. Zira cisim, tek bir şeyden değil bir araya gelmiş birçok şeyden oluşur. Aynı zamanda bu bâb başlığı, Allah Teâlâ'nın cisim olduğunu söyleyen Cehmiyye'ye bir reddiyedir...”²⁰⁴ Bu da gösteriyor ki, İbn Battâl, şerhinde fırkalara ait görüşlerin ele alındığı Ehl-i hadîs kaynaklarını kullanmaktadır. Ancak genellikle bu tür kaynakları müellif ya da eser olarak zikretmemektedir.

İbn Battâl şerhinde, özellikle Ehl-i Hadîs'in uzak durduğu Allah Teâlâ'nın sıfatlarının te'vili konusunda önemli izahlarda bulunmuş ve bu hususta kendisinden sonraki Buhârî şârihlerine kaynaklık etmiştir. İtikatta Eş'arî mezhebine mensup olan İbn Battâl'in bu kabil kelâmî meseleleri şerh ederken başvurduğu kaynaklarının başında, “Şeyhu'l-mütekellimîn”²⁰⁵ olarak bilinen İbn Fûrek el-İsbehânî (v.406/1015)'nin *Müşkilü'l-hadîs*'ini kaynak olarak kullanmaktadır. İbn Fûrek, Eş'arî kelâm ekolünün önemli temsilcilerindendir ve söz konusu eserinde özellikle haberî sıfatların izahlarını yaparak, sıfat hadîsleri hakkında açıklama ve yorumlarda bulunmaktadır.²⁰⁶ O, kitabında Müşkilü'l-hadîs kavramına özel bir anlam yükleyerek “tamamen Kelâm ilmini ilgilendiren hadîsleri işlemiştir. Zahirî teşbih izlenimi veren hadîslerin, genel İslâmî prensipler çerçevesinde te'villerini yapmıştır.”²⁰⁷

²⁰¹ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 439, 76.

²⁰² Bkz. İbn Battâl, *age.*, IX, 436-438.

²⁰³ İbn Battâl, *age.*, I, 31.

²⁰⁴ İbn Battâl, *age.*, X, 402.

²⁰⁵ Zehebî, *age.*, XVII, 214.

²⁰⁶ Bu konudaki örnekler genellikle *Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbü't-tevhîd* bölümünün şerhinde bolca görülmektedir. Bkz. İbn Battâl, *age.*, X, 401 vd.

²⁰⁷ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar*, 69. İbn Fûrek ve eseri ile ilgili bkz. Tekineş, *age.*, 314-318

Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla ilgili hadîslerdeki ihtilâf ve işkal arzeden hususların halli için, *te'vil* kavramı özel bir istilâh olarak kullanılmakta ve Hadîs edebiyatında bu kabil çalışmalara *Te'vilü Muhtelifi'l-hadîs* veya *Te'vilü akvâli'n-Nebî* adı verilmektedir.²⁰⁸ İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadîs*'inde yaptığı çalışma da bu kabildendir. İbn Battâl da şerhinde, itikadî konulardaki müşkil hadîslerin izahında *te'vil* kavramını kullanmaktadır. Mesela o, hadîste geçen "Allah'ın sabrı" ifadesinin, "hilm" manasına geldiğini; zira "Ehl-i sünnet'in, bunu hilm olarak *te'vil* ettiğini" İbn Fûrek'i kaynak göstererek ifade etmektedir.²⁰⁹

İbn Battâl, Allah'ın sıfatları ve teşbihi andıran rivâyetlerin izahında da İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadîs*'ini kaynak olarak kullanmıştır. Mesela "خلق الله آدم على صورته /Allah, Âdem'i kendi suretinde yaratmıştır" hadîsindeki (hâ) zamirinin kime râci olduğuyula ilgili geniş tartışmaları ve bunların kelâmî izahlarıyla sonuçlarını, İbn Fûrek'ten yaptığı geniş bir alıntıyla ortaya koymaya çalışmıştır.²¹⁰

Yine o, "Allah, semayı bir parmağına (isba'), dağları bir parmağına, ağaç ve nehirleri bir parmağına ve geri kalan mahlûkatı diğer bir parmağına koyar ve elindekilere 'Melik benim' der..." şeklindeki hadîste geçen "Allah'ın parmağı" ifadesini, zâtî sıfat olabileceği gibi yaratıklarından mesela melekler gibi mahlûkatın işlerinden sorumlu tuttuğu varlıklarla ilgili de bir sıfat olabileceği şeklinde *te'vil* etmiştir. Böylece İbn Battâl'ın, kelâmî konulardaki müşkil rivâyetlerin çözümünde isimlerini vererek nakilde bulunduğu önemli kaynakları arasında İmam Eş'arî (v.324/935)²¹¹ ile İbn Fûrek de yer almıştır.²¹² Nitekim İbn Battâl, *Sahîh-i Buhârî*'nin özellikle bed'ül-vahy, imân, kader, fiten ve tevhid gibi bölümlerinde yer alan itikadî meselelerle alakalı hadîsleri şerh ederken İbn Fûrek'e sık sık atıfta bulunmaktadır.²¹³ Bu cümleden olarak onun isim zikrederek İsrâ olayını anlatırken İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eserini kaynak olarak vermesi de burada zikredilmelidir.²¹⁴

İbn Battâl, yine kelâmî bazı meselelerin hallinde ve kelâm içerikli Muhtelifü'l-hadîs konusunda bir başka Eş'arî kelâmcısı ve Mâlîkî fakihî Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (v.403/1013)'nin²¹⁵ görüşlerine müracaat etmektedir.²¹⁶

İbn Battâl'ın Muhtelifü'l-hadîs ve Müşkilü'l-hadîs konusundaki kaynakları kullanımı hususunda, Tahâvî (v.321/933)'den özellikle bahsetmek gerekmektedir. Zira İbn Battâl, hemen her ihtilâflı konunun çözümünde atıfta bulunduğu

²⁰⁸ Çakan, *age.*, 83. Krş. Taşköprizâde, *age.*, II, 14.

²⁰⁹ İbn Battâl, *age.*, IX, 284.

²¹⁰ İbn Battâl, *age.*, IX, 5-8.

²¹¹ İbn Battâl, *age.*, IX, 523.

²¹² Bkz. İbn Battâl, *age.*, X, 441, 474

²¹³ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 101; III, 137, 412; IX, 6, 263, 285; X, 81, 441, 464, 474, 512, 514.

²¹⁴ İbn Battâl, *age.*, X, 514.

²¹⁵ Bâkılânî ve eserleri hakkında bkz. Gölcük, Şerafettin, "Bâkılânî", DİA, IV, 531-535.

²¹⁶ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 62, 83, 186; III, 358, 365; IV, 410; IX, 512; X, 219, 222.

Tahâvî'yi, bazen bu sahadaki en meşhur eseri olan *Şerhu meâni'l-âsâr* adlı kitabının ismini de zikrederek,²¹⁷ bazen ismiyle yetinerek kaynak göstermektedir.²¹⁸

Hadîs edebiyatında önemli bir yere sahip olan Tahâvî'nin söz konusu eseri, fikhî konularda mezhepler arası ihtilâfa sebep olan hadîsleri bir araya getirerek, bunları sened ve metin yönünden tahlil edip sonuçta bir tercihte bulunmaktadır. Tahâvî, bu eserinde tam anlamıyla bir fikhü'l-hadîs çalışması yapmış ve ahkâm hadîsleri şerhçiliğinin örnek eserini telif etmiştir. Böylece o, fikhî içerikli hadîslerin anlaşılması, yorumlanması ve değerlendirilmesinde çok önemli bir kaynak çalışması ortaya koymuştur. Zaten Tahâvî'nin bu eserini oluşturma amacı da buna yöneliktir. Eserine yazdığı mukaddimede, fikhî hadîslerle ilgili olarak bazı Ehl-i ilhâd'ın ve zayıf inançlı Ehl-i İslâm'ın bu rivâyetlerinden bir kısmının diğeriyle çeliştiğini iddia ettiklerini; bu iddiaların Kur'ân, sahîh sünnet, sahâbe ve tâbiûndan tevâtüren gelen delillerin ışığında geçersiz olduğunu ortaya koyarak, âlimlerin bu rivâyetlerle ilgili te'villerini serdetmek için bu kitabı telif ettiğini ifade etmektedir.²¹⁹ Ayrıca şerhinin muhtelif yerlerinde Hz. Peygamber (s)'den doğru ve sahîh olarak nakledilen haberlerin hiç birisinde bir teâruzun/çelişmenin söz konusu olamayacağını vurgulamaktadır.²²⁰

İbn Battâl, şerhinin fikhî ağırlıklı bir şerh olması sebebiyle, karşılaştırmalı fikhî tartışmalarını ihtiva etmesi bakımından Tahâvî'nin *Şerhu meâni'l-âsâr*'ından oldukça istifade etmesi yadırganacak bir durum değildir. O, "Tahâvî dedi ki, âlimler (Ehl-i ilm) Ebû Hüreyre hadîsinin te'vilinde ihtilâf etmişlerdir..." diyerek başladığı kimi rivâyetlerin şerhinde, ondan uzun uzun alıntılar yapmakta ve âlimlerin bu husustaki te'villerine dair farklı görüş ve yorumları, Tahâvî'ye dayanarak nakletmektedir.²²¹ Bazen de ihtilâflı fikhî meselelerde farklı görüşleri aktardıktan sonra bir sonuca ulaşmakta ve "قاله الطحاوي /Bunu Tahâvî söylemiştir" diyerek kaynağına işaret etmektedir.²²²

Muhtelifü'l-hadîs konusunda İbn Battâl, özellikle fikhî konulardaki hadîslerde görülen ihtilâfların sebepleri üzerinde de durmaktadır. O bu tür ihtilâfların gerçekte var olmadığını ispat sadedinde kaynaklara dayanarak yorumlar getirmektedir.²²³ Ona göre bu tür ihtilâfların sebeplerinden birisi, râvilerin hadîs rivayetlerinde ihtisar yapmaları ve sonuçta bu rivayetleri yanlış anlama ve yorumlamaya gitmeleridir. Mesela o, 'cünüb kimsenin uyumadan önce namaz abdesti almasının dini hükmü' ile alâkalı farklı rivâyetleri te'vil ederken, Hz. Peygamber (s)'in suya dokunmadan öylece yattığı ve kalktığında gusül abdesti aldığıyla ilgili rivâyetin

²¹⁷ İbn Battâl, *age.*, IV, 69.

²¹⁸ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I; 249, 252, 255, 557, 261; II, 517, 542; V, 120, 122; VII, 450; VIII, 28, 30, 145, 146, 151.

²¹⁹ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 11.

²²⁰ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, X, 24.

²²¹ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 120.

²²² İbn Battâl, *age.*, I, 406-407; V, 326.

²²³ İbn Battâl'in ihtilâflı hadîsleri çözmedeki metodu hakkında bkz. Özer, *age.*, 131-140.

diğerleriyle ihtilâfı hususunda şöyle demektedir: “Tahâvî dedi ki, bu hadîs (rivâyeti) yanlış (galat)tır. Zira Ebû İshâk bunu uzunca bir hadîsten ihtisâr etmiş ve neticede hata yapmıştır...”²²⁴

İbn Battâl'ın rivâyetlerde görülen ihtilâfı gidermek amacıyla, Hadîs usûlünün bu konudaki en temel kaidesi olan nesh olayına²²⁵ da işaret etmeyi ihmal etmediğini ve bu çözüm yolunun tespitinde tarih bilgisine başvurduğunu da tespitlerimiz arasında zikretmek gerekir.²²⁶ Mesela o, 'kadınların dış giysilerine (cilbâb) sahip olmasalar bile bayram namazına katılmasını' emreden rivâyetle ilgili olarak Tahâvî'nin bunun İslâm'ın ilk zamanlarında olduğunu ve kadınların da katılımıyla Müslümanların çok görülmesi, böylece düşmanlara korku verilmesi amacıyla böyle emredildiğini; bugün ise buna gerek olmadığını söylemesine itiraz etmektedir. Böyle bir te'vilde bulunabilmek için her şeyden önce Hz. Peygamber (s)'in bu emri verdiği tarihin bilinmesine ihtiyaç duyulduğunu ve neshin olduğunun kesin olarak bilinmesi gerektiğini söylemektedir. Oysa bu şekilde bir neshin olmadığını, dolayısıyla hadîsin hükmünün baki olduğunu söyleyerek meseleyi halletmeye çalışmaktadır.²²⁷

İbn Battâl, Muhtelifü'l-hadîs konusunda olduğu gibi, hadîslerin Kur'ân başta olmak üzere diğer dini delillerle teâruzunda/Müşkilü'l-hadîs konusunda ve hadîsin sebep olduğu fikhî ihtilâfların serdedilerek kendince bir çözüme kavuşturulmasında da Tahâvî'yi sıkça kaynak olarak kullanmaktadır.²²⁸ Yine, fikhî bir konudaki icmâin var olup olmadığını da, genellikle Tahâvî'ye dayanarak tespit etmektedir.²²⁹

İbn Battâl'ın Muhtelifü'l-hadîs konusunda kaynak olarak kullandığı kaynaklarından bir diğerini Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v.310/922) oluşturmaktadır.²³⁰ Bilindiği üzere Taberî'nin bu alanda *Tehzîbü'l-âsâr*²³¹ ve *Kitâbü Muhtelifü'l-hadîs*²³² adında eserleri bulunmaktadır. Yinelemek gerekirse dönemin kaynak gösterme usulüne göre müellife atıfta bulunulması sebebiyle, İbn Battâl'ın Taberî'nin bu iki eserinden de istifade etmiş olması muhtemeldir. Nitekim “*Her sarhoş eden haramdır*” rivâyetiyle ilgili bilgileri, “Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*'da zikretmiştir” şeklinde kaynak göstermekte ve konuyla ilgili ihtilâfları değerlendirmektedir.²³³

Bilindiği üzere Muhtelifü'l-hadîs konusunu gerekçe göstererek Ehl-i hadîs'e karşı haksız ve ölçüsüz ithamlar Mu'tezile tarafından yapılmıştır. Hatta Muhtelifü'l-

²²⁴ İbn Battâl, *age.*, I, 401.

²²⁵ Bkz. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar*, 195 vd.

²²⁶ Bkz. İbn Battâl, *age.*, I, 449; II, 9, 299; IV, 190; VI, 585.

²²⁷ İbn Battâl, *age.*, II, 570

²²⁸ Bkz. İbn Battâl, *age.*, II, 9; V, 251, 257.

²²⁹ İbn Battâl, *age.*, V, 257.

²³⁰ Bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 122, 165, 190; IX, 402, 475, 519; X, 24, 94, 139, 176, 250, 359.

²³¹ Taberî'nin bu eseri tamamlanamamıştır. İki cilt halinde matbu nüshası mevcuttur. Genellikle hadîsi verdikten sonra onun illetlerini açıklamak, sıhhatiyle alakalı görüşleri beyan etmek, farklı tariflerinin hangisinin muteber olduğunu açıklamak gibi bilgileri zikretmektedir. Bkz. Uğur, *age.*, 27.

²³² Bkz. Kettânî, *age.*, 158; Uğur, *age.*, 192.

²³³ İbn Battâl, *age.*, VI, 45. Ayrıca bkz. IX, 515.

hadîs edebiyatının oluşumu ve gelişiminde bu ithamların cevaplanması için gösterilen gayretin önemli bir etkisi olmuştur.²³⁴ İbn Battâl, şerhinde yeri geldikçe Ehl-i bid'at akımlarının görüşlerini zikretmekte ve onları tenkit etmektedir.²³⁵ Bu bağlamda Muhtelifü'l-hadîsle bağlantılı olarak yöneltilen kimi ithamları ve cevaplarını da zaman zaman gündeme getirmektedir. Bu husustaki kaynaklarından birisi, Ebû Bekir b. Tayyib el-Bâkılânî (v.403/1013)'dir. Mesela o, Bâkılânî'nin, Mu'tezilî âlimlerden el-Câhız (v.255/868)'in en-Nazzâm (v.231/845)'dan naklederek Hz. Peygamber (s)'in "*Meczumdan aslandan kaçır gibi kaç*" şeklindeki hadîsinin, "*Hastalığın sirayet etmesi yoktur*" şeklindeki ifadesiyle teâruz ettiğini söylediğini alıntılanmaktadır. Müteakiben İbn Battâl, bu iki nebevî ifade arasında iddia edildiği gibi bir çelişkinin olmadığını, kelâmî ve tıbbî yönden hareketle ve yine Bâkılânî'yi kaynak göstererek izah etmektedir. Daha sonra bu rivâyetle alâkalı şerhini desteklemek için selef görüşlerini ve uygulamalarını, Taberî'yi kaynak göstererek nakletmektedir.²³⁶

İbn Battâl, bazen de herhangi bir müellif ya da kaynağa işarette bulunmadan ihtilâflı gördüğü birçok rivâyeti kendisi çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. O, gerek kendi içinde, gerek aynı konudaki diğer rivâyetlerle veya Kur'ân gibi diğer delillerle olan ihtilâflı görünümünü gidermek için bizzat çaba harcamıştır. Bunun için hadîs usûlündeki cem ve telif kaidelerini²³⁷ işletmeye gayret etmiştir. Mesela o, İslâm'ın şartları arasında haccın zikredilmediği rivâyeti, diğer tarîklerini tespit ederek te'vil etmeye çalışmıştır.²³⁸

İbn Battâl'ın, diğer delillerden mesela sahâbe kavli ve uygulamasının sahîh sünnete muhalif olması durumlarındaki tavrı ise açıktır. O böyle durumlarda genel bir esas olarak tercihini sünnetten/hadîsten yana kullanmaktadır. Örneğin 'kişinin karısıyla birlikte aynı kapta yıkanması'yla alâkalı olarak Hz. Aîşe'nin Hz. Peygamber (s)'le böyle yaptıklarına dair hadîsin şerhinde, İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hüreyre'nin bunu nehyettiğine dair naklettiği rivâyeti: "Zannedersen bu hadîsten onun haberi yok. Böyle durumlarda hüccet, sünnettedir; ona muhalif olan görüşte değildir" diyerek tenkit etmiştir.²³⁹

Sonuç olarak İbn Battâl, Muhtelifü'l-hadîs konusuna şerhinde geniş bir yer vermiştir. Kendi zamanına gelinceye kadar ortaya konulmuş olan Muhtelifü'l-hadîs kaynaklarının önde gelenlerinden yararlanmıştır. Bu konuda hem fikhî hem de itikâdî meselelerdeki rivâyetleri, müellif ve eserleri kaynak göstererek çözüme kavuşturmak istemiştir. Bazen de, başka bir kaynak zikretmeden Hadîs usûlünün ilgili kurallarından hareketle kendisi çözüm üretebilmiştir. Böylece, daha sonraki

²³⁴ Bkz. Özpınar, *age.*, 264-272.

²³⁵ Mesela bkz. İbn Battâl, *age.*, V, 45, VIII, 597-598; IX, 436, 555; X, 129, 363, 406, 431, 437, 438, 447, 460, 466.

²³⁶ İbn Battâl, *age.*, IX; 410-411.

²³⁷ Bkz. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, 171 vd.

²³⁸ İbn Battâl, *age.*, I, 106.

²³⁹ İbn Battâl, *age.*, I, 370.

şerhlere kaynaklık etmiştir. İbn Battâl, *Sahîh-i Buhârî* bağlamında bir yandan rivâyetlerin kendi aralarındaki ve diğer dinî delillerle olan teâruzunu gidermeye çalışırken, öte yandan hadîs rivayetlerini bu hususu öne sürerek reddeden ya da tenkit eden kişi ve fırkalara da cevap vermiştir. Bu özelliğiyle İbn Battâl şerhi, aynı zamanda *Sahîh-i Buhârî* özelinde yapılan bir hadîs savunması durumundadır.

Sonuç

Hem Endülüslü meşhur ve ilk Buhârî şârihlerinden İbn Battâl (v.449/1057)'in şerhini gündeme getirmek hem de bunun örnekliliğinde Hadîs şerhlerinde Hadîs kaynaklarının kullanımını ele almak üzere kaleme alınan bu çalışma, Hadîs şerhçiliği ile ilgili tarihsel çalışmaların derinleştirilmesi gereğini bir kez daha ortaya koymuştur. Hayatı ve ilmi kişiliği hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz İbn Battâl, şerh tarihinin önde gelen önemli şahsiyetlerinden birisidir. Yazmış olduğu *Sahîh-i Buhârî* şerhi, kendisinden sonraki bütün şerhlerin başlıca kaynaklarından birisi olmuştur. Yazma halindeki şerhin birkaç yıl önce matbu hale gelmesi, Hadîs şerhçiliği açısından bir kazançtır.

İbn Battâl'ın Buhârî şerhi ve diğer Hadîs şerhlerinin kullandığı kaynakların başında Hadîs ilmine ait eserleri gelmektedir. Gerek Rivâyetü'l-hadîs ve gerekse Dirâyetü'l-hadîse ait bu kaynaklar, hadîsler şerh edilirken bütünlük içinde ele alınması ve anlamlandırılmasında büyük öneme sahiptir. Hadîsleri anlamaya çalışanların ilk dönemden itibaren ortaya koydukları bir ilke olan "ilgili bütün tariflerin bir arada değerlendirilmesi," Hadîs şerhlerinde bütün canlılığıyla hayata geçmiştir. İbn Battâl örnekliliğinde görüldüğü üzere Rivâyetü'l-hadîs kaynakları, bu doğrultuda kullanılmış; hadîslerde anlatılan olayları bütünüyle ortaya çıkarmak üzere çeşitli rivâyet kaynaklarındaki diğer tarifler bir arada değerlendirilerek parçalar birleştirilmeye çalışılmıştır. Rivâyetlerdeki farklılıkların sebepleri üzerinde durulmuştur. Bunun için, *sahîfe*, *cüz*, *sîret*, *fevâid*, *emâli* gibi ilk devir eserleri ile *ale'l-ebvâb* veya *ale'r-ricâl* sistemi oluşturulan diğer Hadîs kaynaklarındaki bilgiler, şârihler tarafından bir arada değerlendirilmiştir. Ayrıca şârihler, şerh ettikleri kitabın farklı râvi nüshalarını taramak suretiyle, onlardaki ilave bilgileri zikrederek varsa esas alınan nüshadaki boşlukları doldurmaya çalışmışlar veya müphem kalan hususları açıklamışlardır. Böylece şerhler, hem hadîslerin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını hem de o hadîsin hadîs kitâbiyatındaki yerini, bağlamını ve içerdiği ahkâmı doğru bir şekilde tespit etmemize yardımcı olmaktadır. Bütün bu hususlar dikkate alındığında aynı zamanda şerhler, bugün elimizde bulunmayan bazı rivâyet kaynaklarındaki bilgileri bize aktaran kaynaklar durumundadır.

İbn Battâl şerhi özelinde Hadîs şerhlerinin Dirâyetü'l-hadîs kaynaklarını kullanımına gelince, bir tür hadîsleri anlama ve yorumlama metodu olan şerhlerin en başta gelen kaynaklarını bu türdeki hadîs kaynakları oluşturmaktadır. Dirâyetü'l-hadîsin mana itibarıyla fikhu'l-hadîse tekabül eden bir anlam içermesi de, şerhlerin hadîs metinlerini ibare, muhteva, ahkâm ve bağlam açısından çözümlenmesinde başvurdukları kaynakları olmaktadır. Bu bakımdan şerhler, başta rivâyetlerdeki garîb kelimelerin izahı, müşkil ve ihtilâflı hadîslerin telifi, nâsih-

mensûh meselelerin değerlendirilmesi gibi hususlar olmak üzere, hadîslerin anlaşılması ve yorumlanmasında Dirâyetü'l-hadîs kaynaklarındaki bilgi ve metotlardan istifade etmektedirler.

Böylece şerhler, rivâyet kaynaklarıyla birlikte dirâyete dair Hadîs kaynaklarının kullanmak suretiyle, hadîs rivâyetlerinin sahip olduğu anlam haritasını bir bütün olarak okuyucunun önüne sermek istemişlerdir. Bu kaynaklardaki sefeye ait bilgilere bağlı bir yorum getirmek suretiyle de, aşırı yorumlardan ve rivâyetlerdeki kastın uzağına düşen batınî açıklamalardan okuyucularını korumuşlardır.

Hadîs şerhlerinde Hadîs kaynaklarının kullanımıyla sınırlı olarak yapılan bu çalışmanın sonunda ifade etmek gerekirse, Hadîs şerhlerinde sadece mezkûr Hadîs kaynakları kullanılmamış; hadîsler şerh edilirken başta Fıkıh, Tefsir, Kelâm gibi dini ilimler olmak üzere Tarih, Dil ve Lügat ilimleriyle birlikte hadîslerin anlaşılmasına katkı sağlayacak bütün ilimlere ait kaynaklara müracaat edilmiştir. Bu tür kaynaklar da müstakil çalışmalarla ele alınıp değerlendirilebilecek boyuttadır.

Son bir tespit ve teklif olarak şunlar söylenebilir. Hadislerin açıklanması, anlaşılması, yorumlanması ve müşkillerinin çözüme kavuşturulması amacıyla yapılan bütün ilmî mesailerine içine alan Hadîs şerhi çalışmalarının kaynakları ve tarihçesi, maalesef bugüne kadar sistematik ve kronolojik bir biçimde ortaya konulamamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiriyle ilgili olarak yapılan 'Tefsir tarihi'ne benzer bir çalışmanın hadîs şerhleri için de oluşturulması gereği bulunmaktadır. Zira böyle bir çalışmanın, dünden bugüne hadîs şerhçiliğinin tarihçesini anlatmaktan öte, hadislerin doğru ve sağlıklı anlaşılmasıyla ilgili bir metodoloji oluşumuna da katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Ayrıca, hadislerin söylendiği bağlam ve şartlar ile, onların yorumlanmış ve topluma sunulmuş formları arasındaki ilişkiler de müdellel bir şekilde tespit edilmiş olacaktır. Bu husus, hadîslerdeki asıl murâd-ı Nebevî ile, daha sonraki süreçte sosyo-kültürel vb. konjonktürlerin etkisiyle oluşan anlam kaymalarını da tespit etmekte önemlidir. Böylesine geniş bir çalışmanın basamaklarını oluşturmak için, öncelikle ilk şerhlerden ve kaynaklarından başlanarak bugüne doğru bir seyir izlemek, önerilebilecek metotlardan birisidir.

KAYNAKÇA

AHMED MUHAMMED ŞÂKİR (v.1958), *el-Bâisü'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadîs li İbn Kesîr*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, 1425/2004, 4.bsk.,

AYDINLI Abdullah, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2006.

el-AYNÎ, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (v.855/1451), *Umdetü'l-kâfî fî şerhi sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, 1421/2001, I.bsk, I-XXV.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl (v.256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1992, I-IV.

CANLI, Mustafa, *Hicrî İlk Dört Asırda Hadîs Şerhçiliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniv. SBE., Kayseri, 1998.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı, Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri*, İstanbul, 1989, II. bsk.

_____, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadîs İlmî)*, İstanbul, 1982.

_____, "Dirâyetü'l-Hadîs", *DİA*, IX, 366-367.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1970, 2.bsk.

EBU ZEHV, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn ev inâyetü'l-ümme'ti'l-İslâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*, Riyâd, 1404/1984, (Mısır, 1378/1958 baskısından ofset).

el-HÂKİM, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü'rî (v.405/1014), *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*, thk. Es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrût, 1397/1977.

HAMMÂD, Nâfiz Huseyn, *Muhtelifü'l-hadîs beyne'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, Dâru'l-Vefâ, 1414/1993.

el-HATÎB, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (v.463/1071), *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrût, ty., I-XIV.

_____, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân, Mektebetü'-Maârif, Riyâd, 1403/1983, I-II.

_____, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Ğazâzî, Riyâd, 1417/1996.

el-HATTÂBÎ, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed (v.388/998), *A'lâmü'l-hadîs fî şerhi sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Saîd b. Abdurrahmân el-Suûd, Mekke, 1988, I. bsk., I-IV.

GÖRMEZ, Mehmet, *Sünnet ve Hadîsin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara, 1997.

el-GUMÂRÎ, Ebû'l-Fadl Abdullah b. Muhammed b. es-Siddîk (v.1413/1993), *Tevcîhü'l-inâye li ta'rîfi ilmi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten*, Mısır, 1411/1991, I.bsk.

GÜLER, Zekeriya, "Hadîslerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü", *İLAM Araştırma Dergisi*, c.I, s.2 (Temmuz-Aralık), İstanbul, 1996, 113-131.

ITR, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, Dimeşk, 1979 basımından 1988 yılında yapılan ofset baskı.

İBN BATTÂL, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (v.449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*, (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim), Mektebetü'r-rüşd, Riyâd, 1423/2003, 2. bsk., I-X.

İBN HACER, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (v.852/1448), *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulazîz b. Bâz, M. Fuâd Abdulbâki-Muhibbuddin el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ty., I-XIII.

_____, *İntikâdü'l-i'tirâd fî'r-redd ale'l-Aynî fî şerhi'l-Buhârî*, thk. Hamdî b. Abdilmeccîd es-Selefi- Subhî b. Câsim es-Sâmerrâî, Riyâd, ty., I-II.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (v.276/889), *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, thk. M. Zühri en-Neccâr, Beyrût, 1393/1972.

- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.808/1405), *Mu-kaddime*, trc. Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1988, I-III.
- İBN MANZÛR, Cemâlüddîn Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem (v.711/1311), *Lisânü'l-arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, ty., I-XV.
- İBNÛ'S-SALÂH, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî (v.643/1245), *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr, Dimeşk, 1986.
- İBNÛ'N-NEDÎM, Muhammed b. İshâk Ebu'l-Ferec (v.380/990), *el-Fihrist*, nşr. Yûsuf Alî Tavîl-Ahmed Şemsüddîn, Beyrût, 1416/1996.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "el-Câmi'u's-Sahîh", *DİA*, VII, 118.
- KANNÛCÎ, Sıddîk Hasan Han (v.1307/1889), *Ebcedü'l-ulûm*, thk. Abdulcebbâr Zekkâr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1978, I-III.
- _____, *el-Hitta fî zikri's-sihâhi's-sitte*, th. Ali Hasen el-Halebî, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, ty.
- KARACABEY, Salih, "Hattâbî", *DİA*, IV, 490-491.
- el-KÂSİMÎ, Muhammed Cemâlüddîn (v.1332/1913), *Kavâidü't-tahdîs*, Beyrût, 1407/1987.
- el-KASTALLÂNÎ, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (v.923/1517), *İrşâdüs-sâr li şerhi sahîhi'l-Buhârî*, (Bolâk-Mısır, 1323 baskısından ofset), Beyrût, ty., I-X.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halîfe, Mustafa b. Abdillâh (v.1067/1656), *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1413/1992, I-II.
- el-KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer (v.1345/1926), *er-Risâletü'l-müstatrafê*, thk. M. el-Muntasır b. M. ez-Zemzemî el-Kettâni, Beyrût, 1406/1986, 4.bsk.
- el-KİRMÂNÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf (v.768/1384), *el-Kevâkibü'd-derârî (Sahîhu'l-Buhârî bi şerhi'l-Kirmânî)*, Dâru İhyâit-türâsi'l-arabî, Beyrût, 1401/1981, I-XXV, 2.bsk.
- KOÇKUZU, Ali Osman, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Tarihi*, İstanbul, 1983.
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadîs İstılahları*, Ankara, 1985.
- ÖZER, Salih, *Endülüslü İbn Battâl ve Buhârî Şerhi*, Ankara, 2007.
- ÖZPINAR, Ömer, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara, 2005.
- RÂĞİB, Hüseyin b. Muhammed el İsfehânî (v.502/1108), *el-Müfredât fî garîbi'l-kur'ân*, İstanbul, 1986.
- es-SABÎHÎ, Ebû Enes İbrahim b. Saîd es-Sabîhî, *el-Fehârisi'l-İlmiyye li şerhi sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*, Riyâd, 1423/2003, 2.bsk.
- SAKALLI, Talat, "İbn Battâl", *DİA*, XIX, 360.
- _____, *Hadîs Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddîn Aynî)*, Ankara, 1996.
- SANCAKLI, Saffet, "İbn Battâl (ö.449/1057) ve Buhârî Şerhi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. VII, sayı:1, Ocak/Şubat/Mart 2007, 61-93.
- SANDIKÇI, Kemal, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara, 1991.
- SEYHAN, Ahmet Emin, *İbn Hacer el-Askalânî ve Fethu'l-Bârî'deki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE., Konya, 1995.

- SEZGİN, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara, 2000. ^
- SUBHÎ es-SÂLİH, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, Ankara 1986.
- es-SÜYÛTÎ, Abdullah b. Ebî Bekr (v.911/1505), *Tedribü'r-râvi şerhu takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Beyrût, 1417/1996, I-II.
- et-TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî el-Mısırî (v.321/933), *Şerhu maâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Seyyid Câde'l-Hak, Dâru Envârî'l-Muhmmediyye, Kâhire, 1387/1968.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed Efendi (v.968/1561), *Mevdûâtü'l-ulûm*, trc: Kemâluddîn Mehmed Efendi, yay: Ahmed Cevdet, Dersâdet, İstanbul, 1313, I. bsk., I-II.
- TEKİNEŞ, Ayhan, "Muhtelifü'l-hadîs", *DİA*, XXXI, 74-76.
- _____, *Hadisleri Anlama Problemi (Müşkilü'l-hadîs İlmî)*, İstanbul, 2002.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, I-II, 9.bsk.
- UĞUR, Mücteba, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, Ankara, 1996.
- ez-ZEHBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), *Siyeru al'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût-Kâmil el-Harât, Beyrût, 1402/1982, I-XXV.

HADİS ŞERHLERİNDE HADİS KAYNAKLARININ KULLANIMI

Ömer ÖZPINAR

Hadîs ilminin üzerinde durduğu en önemli iki konu, rivâyetlerin sahîh bir şekilde tespit edilmesi ve müteakiben doğru bir şekilde anlaşılması olmuştur. Hadîs şerhleri, bu iki husustan ikincisini gerçekleştirmek üzere oluşturulan hadîs çalışmalarıdır. Bu bakımdan şârihler, hadîslerin anlaşılmasına katkı yapacak her bilgiden ve her kaynaktan istifade etmişlerdir. Bu makalede hadîs şerhlerinin hadîs rivayetlerini anlama ve yorumlamada başvurdukları kaynaklar, Hadîs ilmüne ait kaynaklar ile sınırlandırılarak ele alınmıştır. Rivâyetü'l-hadîs ve Dirâyetü'l-hadîs ilim dallarına ait kaynakların hadîs şerhlerinde nasıl ve ne amaçla kullanıldıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken *Sahîh-i Buhârî'nin* ilk ve en önemli şerhlerinden birisi olan İbn Battâl şerhi esas ve örnek olarak alınmıştır. Böylece bu değerli şerhin bir başka açıdan ilim dünyasının tanıtılması da amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadîs şerhleri, Hadîs kaynakları, Şerh kaynakları, İbn Battal, Sahîhu'l-Buhârî

THE USE OF THE HADITH SOURCES IN THE HADITH COMMENTARIES

The Science of Hadith dwells on two main issues: distinguishing sound and authentic hadiths from the false ones and exposing their real meanings. The hadith commentaries are meant to realize the second objective. Therefore, the commentators made use of any information and source available that may contribute to the explanation of the hadiths at issue. This paper is intended to address the hadith sources used by the commentators to explain the hadiths in their commentaries. It also attempts at exploring how and why they used the literature composed in the fields of *Riwayat al-Hadith* and *Dirayat al-Hadith*. We focused on Ibn Battal's commentary on *Sahih al-Bukhari*, being one of the earliest and most important *Bukhari* commentaries. In doing so, we tried to bring this valuable commentary to the attention of readers from a different perspective.

Key Words: Hadith Sources, Hadith Commentaries, Hadith Commentaries sources, Ibn Battal, Sahîh el- Buhârî

استخدام مراجع الحديث في كتب شروح الحديث

إن لعلم الحديث مهمتين أساسيتين وهما تمييز الأحاديث الصحيحة من غيرها وفهم معانيها بشكل صحيح. وكتب شروح الحديث هي الكتب التي قد ألفت لتحقيق المهمة الثانية. ومن أجل ذلك الشراح قد استفادوا من جميع المعلومات والمراجع التي قد تسهم في تحقيق هذه المهمة. هذه المقالة تستهدف أن تلقي ضوءاً على المراجع التي استفاد الشراح منها في فهم الأحاديث وشرحها بالحرص على المراجع في ساحة علم الحديث. وأيضاً حاولنا أن نكشف كيف ولماذا استخدمت كتب رواية الحديث ودراية الحديث في الشروح. نحن ركزنا البحث على شرح ابن بطال لصحيح البخاري الذي هو من أقدم وأهم الشروح. من أجل هذا أيضاً من الممكن أن يقال إن الهدف الثاني من هذه المقالة هو التعريف بهذا الشرح القيم الذي طبع قبل بعض السنين لنظر الباحثين من جهة أخرى.

الكلمات المفتاحية: مراجع الحديث، شروح الحديث، مراجع شروح الحديث، ابن بطال، صحيح

البخاري.